

Duhovnost u superviziji psihosocijalnog rada

Leutar, Zdravka

Professional thesis / Završni specijalistički

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Law / Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:199:151374>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-22**

Repository / Repozitorij:

[Repository Faculty of Law University of Zagreb](#)

Sveučilište u Zagrebu

Pravni fakultet
Studijski centar socijalnog rada

Zdravka Leutar

DUHOVNOST U SUPERVIZIJI PSIHOSOCIJALNOG RADA

SPECIJALISTIČKI RAD

Zagreb, 2023.

Sveučilište u Zagrebu

Pravni fakultet
Studijski centar socijalnog rada

Zdravka Leutar

DUHOVNOST U SUPERVIZIJI PSIHOSOCIJALNOG RADA

SPECIJALISTIČKI RAD

Mentor: izv. prof. dr. sc. Marijana Majdak

Zagreb, 2023.

University of Zagreb

Faculty of Law
Social Work Study Centre

Zdravka Leutar

SPIRITUALITY IN THE SUPERVISION OF PSYCHOSOCIAL WORK

FINAL THESIS

Supervisor: Assoc. Prof. Marijana Majdak Ph.D.

Zagreb, 2023

Sadržaj

1. UVOD	1
2. DUHOVNOST I SOCIJALNI RAD	2
2.1. Značaj duhovnosti u životu korisnika socijalnih usluga.....	4
2.2. Primjena duhovnosti u šest bitnih kategorija socijalnog rada.....	5
3. SUPERVIZIJA U PSIHOSOCIJALNOM RADU I DUHOVNOST	6
3.1. Uloge supervizora u supervizijskom procesu i njegovim karakteristikama	8
3.1.1. Idealni supervizor: kriteriji kvalitete za supervizore.....	11
4. CILJ RADA I ISTRAŽIVAČKA PITANJA.....	20
5. METODOLOGIJA.....	21
5.1. Kvalitativni pristup.....	21
5.2. Sudionici.....	21
5.3. Metoda prikupljanja podataka	22
5.4. Provedba istraživanja	23
5.5. Obrada podataka.....	23
6. ETIČKI ASPEKTI ISTRAŽIVANJA	24
6.1. Informirani pristanak	24
6.1.1. Informiranost.....	24
6.1.2. Dobrovoljnost.....	24
6.2. Povjerljivost i zaštita identiteta sudionika	25
6.3. Upoznavanje sudionika s rezultatima istraživanja.....	25
6.4. Odnos istraživača spram teme	25
7. REZULTATI ISTRAŽIVANJA	25
8. RASPRAVA	68
9. DOPRINOS ISTRAŽIVANJA	75
10. ZAKLJUČAK	76
LITERATURA.....	82
11. PRILOZI	92
7.1. Protokoli za intervju	92
6.2.1. Poziv za sudjelovanje i suglasnosti	94
6.2.2. Poziv za sudjelovanje i suglasnost - Ustanove.....	94
6.2.3. Poziv za sudjelovanje i suglasnost - Stručnjaci iz područja supervizije u psihosocijalnom radu.....	96

Duhovnost u superviziji psihosocijalnog rada

Sažetak

Ovaj rad razmatra primjenu duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada putem teorijskih promišljanja i istraživanja. Velik broj istraživanja bavio se primjenom duhovnosti u savjetovanju i superviziji savjetovanja i psihoterapijskih pravaca. No, vrlo rijetka su istraživanja i literatura povezana s primjenom duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada. Istraživanje koje će biti predstavljeno u ovom radu provedeno je na uzorku od dvanaest supervizora psihosocijalnog rada koji primjenjuju duhovnost u svojim supervizijskim grupama. Cilj istraživanja bio je dobiti uvid u poimanje i primjenu duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada. Na temelju cilja formilirana su istraživačka pitanja: 1. Kako socijalni radnici/supervizori razumiju i definiraju duhovnost? 2. Kako supervizori opisuju situacije u superviziji psihosocijalnog rada u kojima je po njihovom mišljenju i iskustvu moguće raditi na temama duhovnosti? 3. Kako supervizori pomažu svojim supervizantima za vrijeme supervizijskih susreta kroz područje duhovnosti? Primjenjena je kvalitativna metodologija istraživanja u kojoj je korišten polustrukturirani intervju da bi se došlo do iskustava i perspektiva supervizora. Na temelju transkripcije intervjua i primjenom tematske analize došlo se do rezultata i njihove interpretacije te povezivanja s literaturom. Rezultati ukazuju na pristup duhovnosti u širem i užem smislu, od etike i morala, svjesnosti, integriteta i nematerijalnih vrijednosti do povezivanja duhovnosti s religioznošću. Na temama duhovnosti moguće je raditi u različitim područjima, osobito težim i izazovnim problemnim situacijama korisnika ili supervizanta. Pomoć je moguća primjenom metoda duhovnosti iz religijskog setinga ili općenito različitih relaksacijskih i/ili kreativnih metoda, te razmatranjem različitih etičkih dilema ili religijskih tema. Značajnija intenzivna primjena duhovnosti moguća je kod osoba koje imaju osviještene duhovne potrebe i prakticiraju svoju religioznost ili su zaposleni kao stručnjaci u vjerskim, pastoralnim ili karitativnim organizacijama. Stoga je izražena potreba dubljeg poznavanja primjene duhovnosti supervizije psihosocijalnog rada u edukaciji i cjeloživotnom obrazovanju.

Ključne riječi: duhovnost, psihosocijalni rad, supervizija, metode u duhovnosti

SPIRITUALITY IN THE SUPERVISION OF PSYCHOSOCIAL WORK

Abstract

This work, through theoretical reflection and research, brings the application of spirituality in the supervision of psychosocial work. A large number of studies dealt with the application of spirituality in counseling and supervision of counseling and various psychotherapy methods. However, research and literature related to the application of spirituality in the supervision of psychosocial work are very rare. The research was conducted on twelve supervisors of psychosocial work who apply spirituality in their supervision groups. The goal of the research was to gain insight into the concept and application of spirituality in the supervision of psychosocial work. Based on the goal, the following research questions were formulated: 1. How do social workers/supervisors understand and define spirituality? 2. How do supervisors describe situations in the supervision of psychosocial work in which, in their opinion and experience, it is possible to work on topics of spirituality? 3. How do supervisors help their supervisees during supervision meetings through the area of the spirituality? Qualitative research methodology was applied and a semi-structured interview was used to collect supervisors' experiences and perspectives. In order to arrive at the results and their interpretation and connection with the literature, processes of interview transcription and application were carried out. The results indicate an approach to spirituality in both the broad and narrow sense, from ethics and morality, awareness, integrity and intangible values to connecting spirituality with religiosity. It is possible to work on topics of spirituality in different areas, particularly difficult and challenging problem situations of users or supervisees. Help can be provided by applying spiritual methods from a religious environment, different relaxation and/or creative methods, or by reflecting various ethical dilemmas or religious topics. Significantly more intense application of spirituality is possible for persons who have conscious spiritual needs and practice their religiosity or are employed as experts in religious, pastoral or charitable organizations. Therefore, the need for deeper knowledge of the application of spirituality in the supervision of psychosocial work, acquired education and lifelong education was expressed.

Key words: spirituality, psychosocial work, supervision, methods in spirituality

Izjava o autorstvu rada

Ovime potvrđujem da sam osobno napisao/la rad:

„Duhovnost u superviziji psihosocijalnog rada“ i da sam njegova autorica.

Svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima (bilo da su u pitanju mrežni izvori, udžbenici, knjige, znanstveni, stručni ili popularni članci) u radu su jasno označeni kao takvi te adekvatno navedeni u popisu literature.

Ime i prezime: Zdravka Leutar

Datum: 7. 11. 2022.

1. UVOD

U posljednjih nekoliko desetljeća, a osobito posljednjih nekoliko godina, zapadna civilizacija bilježi porast interesa za duhovnost. To se može objasniti prirodnim čovjekovim traženjem „nekog višeg životnog smisla“ (Cornett, 1992.; Cascio, 1998.; Foley, 2001.; Gilbert, 2000.; Ortiz i Smith, 1999.; Domazet, 2003., 2006.; Tadić, 2007.; Dragun, 2008.; Mihaljević, 2009.; Leutar i Leutar, 2010.; Leutar i sur. 2013.) Postoje i negiranje istraživanja iz područja duhovnosti i religioznosti, jer su se javljale poteškoće pri objektivizaciji istraživanja nečega doživljenog kao nejasnog i apstraktnog. Prividna nemogućnost evaluacije istraživanja duhovnosti utjecala je na nešto manji interes znanstvenika za to područje (Mihaljević i Koić, 2010.). Pojmovi kao što su „duhovnost“ i „well-being“ (dobrobit) nose subjektivna značenja koja je nemoguće operacionalizirati. Zbog toga mnogi ignoriraju duhovnu dimenziju kao dio ljudskog blagostanja. S druge strane, mnogi su autori kritični u odnosu na redukcionizam tradicionalog poimanja znanosti, odnosno tvrde da se duhovnost ne može mjeriti u okvirima prirodnih znanosti. Stoga postoji potreba za razvitkom novih metodologija i načina istraživanja duhovne dimenzije koji mogu obuhvatiti skrivene dubine ljudskih emocija i iskustva (Colluci, 2008., prema Mihaljević i Koić, 2010.).

Duhovnost i religioznost su pojmovi koji se često jednako definiraju, unatoč razlikama koje postoje među njima. Također postoje i neslaganja istraživača i znanstvenika oko samog područja istraživanja. Dok ih jedan dio drži da duhovnost ne mora nužno uključivati religioznost, drugi smatraju da su duhovnost i religioznost međusobno neodvojiva područja. Duhovnost ne možemo definirati kao suprotnost tjelesnosti ili materijalnosti, nego je možemo promatrati kroz prizmu postignuća najviše kvalitete cjelovitog čovjeka putem koje je moguće ostvarenje čovjekove osobnosti (Ivančić, 2010., prema Leutar i sur., 2013.). Religioznost ne možemo u potpunosti odvojiti od duhovnosti, pa bismo stoga mogli reći da je duhovnost dimenzija iz koje nastaje religioznost, a religioznost je sastavni dio duhovnosti (MacKinlay, 2006.).

Ne postoji općeprihvaćena definicija duhovnosti, no postojanje ljudskog duha je činjenica oko koje ipak imamo visok stupanj slaganja. Duhovnost jest ono što obuhvaća sve što se

odnosi na ono što jesmo, što činimo i što imamo, te je zbog toga nemoguće promatrati čovjeka odvojeno od njegovog duha, no jednako tako ga ne možemo promatrati s punom znanstvenom objektivnošću (Moberg, 2002., prema Moberg 2005.). Duhovnost možemo definirati i kao osobnu potragu za razumijevanjem odgovora na krajnja pitanja o životu, o značenju i smislu, kao i o vezi između svetog i transcendentnog koja je proistekla ili nastala iz razvoja religioznih rituala, odnosno stvaranja zajednice kao takve (MacKinlay, 2006.). Duhovnost zahvaća područje ljudske egzistencije te se odnosi na ono što osobi u vlastitom životu daje osjećaj smislenosti, povezanosti, integriteta i nade (Leutar i Leutar, 2010.).

Prema Josephu (1987.), duhovnost je temeljna dimenzija svijesti koja teži za smislom, sjedinjenjem sa svemirom i sa svime što se proteže do iskustva transcendentnog ili izvan moći ljudskih bića (Yoon i Lee, 2006.). Doživjeti duhovno zapravo znači biti u dodiru s većom, dubljom, bogatijom cjelinom, koja našu trenutačnu ograničenu situaciju smješta u novu perspektivu iz koje vidimo kako postoji nešto što nas nadilazi, čemu težimo, jer to daje vrijednost i značenje našem sadašnjem, ali i prošlom i budućem životu (Štambuk, 2017.). Postoje razni vidovi duhovnosti. Reed (1992.) navodi da oni uključuju nadu, generativnost, unutarnje značenje, mistično iskustvo i vjerska ponašanja. Lane (1987.) vidi ishode osobne duhovnosti u unutarnjem obraćenju, predaji, predanosti i borbi, dok Haase i suradnici (1992.) vjeruju da pojedinac razvija i osmišljava ljudske vrijednosti putem duhovnosti (Berggren-Thomas i Griggs, 1995.). Iako različiti istraživači različito definiraju duhovnost, postoje neka zajednička mjesta poput povezanosti sa samim sobom, drugima i višim bićem, sposobnosti da osoba nadiđe sebe, prostor i vrijeme, kao i generativnosti ili kreativnosti. U literaturi ih nalazimo navedena kao zajednička obilježja duhovnosti (Berggren-Thomas i Griggs, 1995.).

2. DUHOVNOST I SOCIJALNI RAD

Duhovnost i socijalni rad su dva područja koja u zadnjih trideset godina sve više jačaju zajedničku poveznicu te sve češće postaju područjem zajedničkog istraživanja i proučavanja (Kvarfordt i sur., 2018.). Iako je duhovnost bila prisutna od samih početaka i stvaranja struke socijalnog rada, tijekom godina gubila je svoju ulogu i s vremenom je svedena na isključivo privatnu sferu svake osobe u koju socijalni radnici ne bi trebali

zalaziti. Kroz protekla tri desetljeća duhovnost se polako vraćala u područje socijalnog rada, te je njezina uloga sve više zamijećena kako u praksi, tako i u obrazovanju stručnjaka (Leutar i Leutar, 2010.). Jasno, važno je na ispravan način protumačiti i obrazložiti takvu situaciju ponovnog susreta duhovnosti i socijalnog rada. Autori navode da je vraćanje duhovnosti u područje socijalnog rada posljedica šireg konteksta kulture i društva koji iznova razmatraju religiju i duhovnost čovjeka, te ih potom reintegriraju u svako područje iz kojih su dugo bili istisnuti (Leutar i Leutar, 2010.). Iako duhovnost u socijalnom radu nije više potpuna nepoznanica, i dalje postoje određene nejasnoće u pogledu njezine definicije i uloge u socijalnom radu. Upravo se kroz ponovnu reintegraciju duhovnosti u znanost i općenito u područje socijalnog rada otvara mogućnost boljeg upoznavanja duhovnosti kao takve, a time i njezine primjenjivosti i korisnosti kako na znanstvenoj, tako i na praktičnoj razini (Leutar i Leutar, 2010.). Duhovnost svakako traži svoje mjesto u socijalnom radu, a posebno putem socijalnih radnika koji sve više izražavaju potrebu za integracijom duhovnosti u svoje profesionalno djelovanje (Lee i Barrett, 2007.; prema Leutar i Leutar, 2010.). Ovo prepoznajemo i po porastu literature namijenjene socijalnim radnicima koja govori o važnosti duhovnoga rasta i uključivanja duhovne osjetljivosti i svijesti u radu s korisnicima (Furness i Gilligan, 2010.).

Jedan od razloga za uključivanje duhovnosti u profesiju socijalnog rada leži u spoznaji postojanja duhovne dimenzije svake osobe. Naime, autori navode da je duhovnost jedna od četiri temeljne čovjekove dimenzije i bez nje se ne može govoriti o holističkom pristupu, koji je ključan za struku socijalnog rada (Štambuk, 2017.). Nadalje, duhovnost, odnosno duhovna dimenzija, ima značajan utjecaj na razvitak i život svakog čovjeka, ona je djelatna činitelj razvoja ljudskog ponašanja, izgradnje odnosa s drugima te općenito socijalnog funkcioniranja, što je jedan od osnovnih ciljeva socijalnog rada (Sheridan i sur., 1994.; Koenig, 2002.; Praglin, 2004.; Canda, 2008.; Saleebey, 2008.; prema Miljenović, 2010.).

Iz tog razloga, duhovnost otvara mogućnost formiranja novog resursa za rad s korisnicima, posebno u području suočavanja korisnika sa životnim teškoćama i u pružanju

pomoći korisnicima pri traženju smisla, te može poslužiti kao izvor za dobivanje utjehe i ohrabrenja, a sve to kroz osnažujući socijalni rad (Miljenović, 2010.). Sličan zaključak donose i Kvarford i sur. (2018.), koji kažu da dolazi do promjene u socijalnom radu u smislu da se nastoji pružiti što cjelovitija i obuhvatnija usluga, koja danas uključuje i usredotočenost na duhovne potrebe korisnika socijalnog rada. Jednako je tako važno pažnju usmjeriti i na socijalne radnike i njihovu duhovnost. Neki autori navode da je važno da sami socijalni radnici osvijeste svoju duhovnost kako bi posljedično znali prihvatiti i prepoznati duhovnost korisnika, odnosno ne dopustiti si konflikt između zahtjeva profesije i osobne duhovnosti (Crisp, 2008.; prema Miljenović, 2010.).

2.1. Značaj duhovnosti u životu korisnika socijalnih usluga

Fox i Videmšek (2019.) putem svoga pristupa ističu da duhovnost utječe, i treba utjecati, na živote pojedinaca. Njihov pristup govori o tri glavna razmatranja, istražena kroz akademski socijalni rad, obrazovanje i praksu, te značaj duhovnosti i religije na živote ljudi koji koriste socijalne usluge.

Prvo razmatranje ukazuje na to da principi socijalnog rada imaju važnu ulogu u oblikovanju prakse i temeljnih dokumenata koji se bave pitanjima anti-represivne prakse (British Association of Social Work, 2012.; prema Fox i Videmšek, 2019.), ali su istovremeno zanemarili promisliti o utjecaju duhovnosti i vjerskih uvjerenja na živote onih koji koriste socijalne usluge. Naime, kada je riječ o anti-represivnoj i anti-diskriminatornoj praksi socijalnog rada, velik je fokus stavljen upravo na ljudska prava i socijalnu pravdu, dok je neznatan fokus stavljen na potrebu sagledavanja duhovnosti i vjerskih uvjerenja korisnika socijalnih usluga.

Nadalje, istraživanja pokazuju da socijalni radnici trebaju razviti radno znanje o duhovnosti i vjerskim uvjerenjima koja korisnici socijalnih usluga imaju da bi stekli uvid u utjecaj duhovnosti i vjerskih uvjerenja na samu praksu socijalnog rada (Gilligan, 2003.; prema Fox i Videmšek, 2019.).

Treće, istraživanja otkrivaju da je obrazovanje socijalnih radnika u području duhovnosti i religije nedostupno, te sami stručnjaci koji rade u praksi navode da im nedostaje načina za

integraciju duhovnosti i religije u praksu (Fox i Videmšek, 2019.). Temeljem navedenog vidljivo je da postoji propust u promišljanju duhovnosti na tri razine, koje su međusobno povezane.

Sve navedeno možemo sažeti kako slijedi. U samim počecima došlo je do zanemarivanja duhovnosti, već pri oblikovanju struke socijalnog rada kao takve, gdje je u temeljnim dokumentima socijalnog rada i oblikovanju prakse duhovnost tek djelomično obuhvaćena. Potom je uslijedio propust uključivanja duhovnosti u samo djelovanje stručnjaka socijalnog rada, koji nemaju potrebno i dostatno znanje o tom specifičnom području, čemu je među ostalim uzrok nedostatan akademski obrazovanje budućih stručnjaka socijalnog rada iz područja duhovnosti u socijalnom radu, njejoj primjenjivosti, kao i pravilnoj integraciji (Fox i Videmšek, 2019.).

2.2. Primjena duhovnosti u šest bitnih kategorija socijalnog rada

Gilbert je 2000. proveo istraživanje o stavovima iskusnih stručnjaka i praktičara socijalnog rada o uključivanju duhovnosti u praksu i obrazovanje stručnjaka. Dobiveni rezultati provedenih fokusnih grupa s praktičarima socijalnog rada ukazali su na to da je u provedbu cjelovitog tretmana s korisnicima socijalnog rada neophodno uključiti duhovna pitanja, te da duhovni sadržaj treba biti obuhvaćen u edukaciji o grupnom socijalnom radu (Gilbert, 2000.).

Rezultati su ukazali na potrebu primjene znanja o duhovnosti u šest bitnih kategorija u obavljanju djelatnosti socijalnog rada:

1. Potreba za duhovnom procjenom (evaluacijom) s korisnikom
2. Nužnost vlastite samosvijesti socijalnog radnika
3. Prepoznavanje korisnikovih resursa u duhovnoj zajednici
4. Uspostavljanje sigurnog okruženja da bi se moglo pristupiti duhovnim temama
5. Promocija poštivanja duhovnih različitosti u grupnom radu
6. Suradnja s duhovnim vođama.

Zanimljiv je zaključak kojeg iznosi autor (Gilbert, 2000.) temeljem dobivenih rezultata

istraživanja, u kojem se iznosi podatak da nitko od sudionika istraživanja nije bio obučan za uključivanje duhovnosti u procjenu ili postupanje s korisnicima socijalnog rada, a gotovo su svi razvili uvjerenje da je duhovnost i duhovni sadržaj neophodan za cjelovit socijalni rad i cjelovit rad s korisnicima. Nastavno na navedeno, postavlja se pitanje kakvu važnost i ulogu socijalni radnici pridaju superviziji psihosocijalnog rada, odnosno duhovnosti u superviziji.

Stoga ćemo se najprije upoznati sa supervizijom psihosocijalnog rada i vidjeti ulogu duhovnosti u tom procesu.

3. SUPERVIZIJA U PSIHOSOCIJALNOM RADU I DUHOVNOST

Još ne postoji jedinstveno određenje pojma supervizije, niti jedinstven model supervizije. Supervizija ne počiva na hijerarhijsko-administrativnim odnosima, nego na različitim stručnim nivoima, pri čemu mora biti sačuvana osobna odgovornost i samostalnost socijalnih radnika. Supervizija je proces u kojem jedan stručnjak ima odgovornost surađivati s drugim stručnjakom sa svrhom da se postignu određeni profesionalni, osobni i organizacijski ciljevi superviziranog. Ti ciljevi uključuju osiguravanje kompetentnog i odgovornog neposrednog rada s korisnicima, kontinuirani profesionalni razvoj te osobnu podršku superviziranom (Harries, 1987., prema Ajduković i Cajvert, 2001.).

Prema Munsonu (1993.) supervizija je interakcijski proces u kojem supervizor podupire i usmjerava praktičan rad supervizanta i podržava ga u svladavanju tjelesnih, materijalnih, socijalnih ili psiholoških prepreka u uspješnom funkcioniranju. Supervizor ima administrativnu, obrazovnu i podržavajuću ulogu. Davis (1999.) je definirao superviziju kao važnu metodu pomoću koje socijalni radnici mogu nastaviti razvijati i poboljšavati svoje vještine nakon završetka formalnog obrazovanja. Ona služi kao pomoć socijalnim radnicima početnicima, ali i onima s iskustvom, pri pružanju djelotvorne pomoći korisnicima uz naglasak na njihova prava.

Prema definiciji Europskog udruženja nacionalnih organizacija supervizora (ANSE), supervizija je:

- profesija i funkcija
- odnosi se na osobu, njezinu profesionalnu ulogu i područje rada
- uvažava profesionalno iskustvo supervizora
- odvija se u okviru jasnog dogovora o radu
- predstavlja profesionalnu refleksiju.

Ajduković i Cajvert (2004.) određuju superviziju kao kreativni proces u kojemu stručnjak u zajedništvu i suradnji sa supervizorom uči iz svojih iskustava, traži vlastita rješenja problema s kojima se susreće u radu, uključujući djelotvornije suočavanje sa stresom, sagledava situaciju korisnika i njegove resurse, sagledava svoje misli, osjeća i resurse te odnos s korisnikom iz različitih perspektiva. Integrirajući ove različite aspekte profesionalne situacije, stručnjak stvara pretpostavke za vlastito djelovanje kao profesionalno kompetentne osobe. Na ovaj način supervizija osigurava kvalitetan rad s korisnicima psihosocijalnog rada.

Kao najznačajnije poteškoće u profesionalnom radu stručnjaci u socijalnoj skrbi ističu loš profesionalni status i narušen dignitet profesije, preplavljenost brojem korisnika i sve složenijim slučajevima koji zahtijevaju više vremena i specifičnih znanja, nedostatak podrške i razumijevanja državnih tijela, neorganiziranost i sagorijevanje na poslu, osjećaj profesionalne osamljenosti, itd. (Ajduković i Cajvert, 2004.). Sam sadržaj rada supervizije ovisit će o problemima s kojima se supervizanti susreću u svome radu. Neka od područja koja mogu biti u fokusu supervizije su:

- područje rada s korisnicama: npr. teškoće u komunikaciji s korisnicima;
- područje profesionalnih kompetencija: npr. ograničen dijapazon metoda i tehnika u radu (kako smiriti korisnika bez prijetnji i podizanja glasa, vještine vođenja individualnog razgovora, motiviranje obitelji za suradnju i dr.);
- područje vlastitih emocija, stavova, vrijednosti: npr. osjećaj bespomoćnosti (da se ništa ne može promijeniti, da su problemi presloženi i sl.); profesionalni stres (česta bolovanja, glavobolje, gubitak strpljenja, ljutnja, nekontrolirane reakcije, povučena, povećana konzumacija alkohola, cigareta, kave i dr.);

- područje radnih uvjeta i karakteristika radnog mjesta: npr. neadekvatni radni uvjeti (nedefinirano radno vrijeme; česta poslovna putovanja; dostupnost nadležnome 24 sata dnevno; prostorija za rad je malena, hladna i sl.); karakteristike radnog zadatka (nerealni rokovi, velik broj korisnika, malen broj raspoloživih resursa za pomoć);
- područje međuljudskih odnosa: npr. nezadovoljavajući odnosi s kolegama (česta optuživanja, svađe, podmetanja, ogovaranja, nedijeljenje informacija, osporavanje kompetencije pred korisnicima i sl.); nedostatak podrške (nepostojanje niti jedne osobe s kojom se može otvoreno razgovarati, nedostatak razumijevanja, izostanak pohvale i nagrade i dr.) (Kusturin, 2007.).

Svrha supervizije je postati svjestan svoje profesionalne uloge i odgovornosti, osigurati profesionalni rast i razvoj, povećati kompetentnost, osigurati pozitivno okruženje, dobiti potporu i dobiti objektivno mišljenje (Ajduković i Cajvert, 2004.).

3.1. Uloge supervizora u supervizijskom procesu i njegovim karakteristikama

Uloga supervizora u superviziji je različita, ovisno o kojem je obliku supervizije riječ, odnosno o tome tko je provodi, i ovisno o *settingu* same supervizije - je li riječ o individualnoj superviziji, superviziji koja se odnosi na slučaj ili onoj koja se odnosi na organizacijske aktivnosti. Oblikovanje procesa u supervizijskom radu jest zadaća samog supervizora. Stoga su supervizoru nužna kako psihološka, tako i organizacijsko-sociološka znanja koja obuhvaćaju osobne i metodološke kompetencije za supervizore (Moeller, 2003.).

Kada je riječ o ulozi u supervizijskom procesu, potrebno se pozabaviti sljedećim pitanjima: Kako supervizor doživljava sam sebe? Kako supervizora doživljavaju supervizanti i druge osobe s kojima je u kontaktu u kontekstu supervizijskog procesa? Kako je opisana slika supervizora?

U supervizijskom procesu supervizor se zrcali kao motor pokretač koji treba pomiriti različite razine i uzeti ih sve u obzir (Ajduković i Urbanc, 2019.):

- razinu interakcija i aktivnosti između supervizanata;

- razinu supervizanata s njihovim korisnicima ili supervizantima;
- razinu supervizanata između njih samih;
- razinu supervizanta s organizacijskom strukturom i drugim vanjskim suradnicima.

Neki autori, primjerice Fatzer (2005.), spominju „individualni set uloga“ kojima svaki čovjek raspolaže. To su uloge koje drugi od nas očekuju da ih vršimo, koje nas oblikuju i imaju određeni utjecaj na naše predodžbe o dobrom i prikladnom ponašanju. Achterberg (1983.: 12-15) promatra želje i predodžbe supervizanata koji društvene uvjete kao i svoje zahtjeve i potrebe žele svjesno podmiriti kroz različite uloge koje očekuju od supervizora: poštenog radnika, suca, liječnika, odnosno eksperta, pastora ili propovjednika, gurua, *supermana*, dobre majke, kralja iz špilje, podržavajućeg djeda.

Kao poštenu radnik, supervizor djeluje s pragmatičnim alatima, pomiče nešto, jasan je i strukturiran. Ukratko, to je solidan posao za „fer cijenu“.

U ulozi suca odlučuje što je dobro, a što loše, što je pravedno, što nepravedno, što je pogrešno što ispravno, i na strani je supervizanta, ima razumijevanje za supervizante, štiti ih i podržava.

Kao liječnik ili ekspert, on uvijek zna više od supervizanata, on ih dovodi do određenih uvida i supervizanti su uvijek podređeniji u odnosu na supervizora.

Kao pastor ili propovjednik, usmjerava ih na savjest i korigiranje stavova i mišljenja. Promiče istinsko profesionalno razmišljanje i strategije u radu s korisnikom. Ako je potrebno, može utjecati na supervizanta, može mu dozvoliti da se izrazi u vezi s poteškoćama s korisnikom.

U ulozi gurua, supervizor je netko tko je sposoban nadići određene stvari i iscrpljenom pojedincu uliti nadu u rajsku prostranstva mira i spokoja na zemlji. Moguće mu je bez straha i gubitka povjeriti sve ono što nas kao supervizante opterećuje i nadilazi.

Uloga *supermana* je priskočiti upomoć na pravim mjestima i u pravo vrijeme raspolažući s bezgraničnim moćima, te posljedično biti visoko poštovan i, s punom zahvalnošću, rado viđen.

Supervizor kao dobra majka je topao, strpljiv, pun prihvaćanja, sve dopušta i pun je suosjećanja.

Kao „kralj u špilji“, supevizor, međutim, utjelovljuje nadmoćnog nadređenog čovjeka, oko kojega se svi okupljaju.

U ulozi „mudrog djedice“ intelektualni uzor je u prvom planu.

Achterberg (1983.) tvrdi da niti supervizor niti supervizanti nisu odgovorni zbog uloga koje se pojavljuju i na čiju je pojavu teško utjecati, one su jednostavno tu. Postoje načini legitimne zaštite putem različitih mehanizama koji mogu biti problematični u slučaju da se uloge napuštaju, a da prethodno nisu bile razmatrane. Važno je da supervizor svoje vlastite želje, taštinu ili ranjivosti kritički razmotri, nastavi raditi na njima i sam ih prihvati. Za njegovu okolinu, unatoč umjetno stvorenoj situaciji koja se odvija na supervizijskom susretu, treba se pokazati kao onaj koji uočava stvari i doživljava ih. Ako to ne čini ili nedovoljno učini, on se bezuvjetno nudi kao projekcijska meta za osjećaje bespomoćnosti, neznanja, nemoći, odvojenosti i napuštenosti supervizanata.

Za ulogu supervizora važna je i osobna i profesionalna socijalizacija:

- koje je dosadašnje iskustvo supervizora u kontaktu s ljudima;
- kakva je njegova slika o sebi i koji je njegov duhovni profil;
- kojoj profesiji pripada, je li npr. psiholog, socijalni radnik ili učitelj;
- koja je njegova profesionalna i znanstvena karijera;
- koje koncepte rado koristi ili tko su njegovi uzori;
- kojem socijalnom sustavu osjeća da pripada;
- kako se prezentira pred drugima;
- kako vidi sebe kao supervizora.

Jednako tako, određenu važnost u ovom kontekstu nosi i konceptualizacijska i metodološka orijentacija supervizora (Žorga, 2009.; Ajduković i Cajvert 2004.) Važno je koje koncepte i metode je usvojio, koliko ih je integrirao u svoj rad i postao autentičan i suveren u primjeni onoga što je naučio u praksi. Potom, ima li supervizor vlastiti metodološki model i stil i do koje mjere ga je razvio, kojim tehnikama raspolaže i kako

integrira vlastita iskustva. Sluša li kritički ili postavlja pitanja, pomaže li prilikom otkrivanja individualnih istina i svjetova supervizanata i usmjerava li supervizanta da se aktivno i kreativno, u kontekstu profesionalnog djelovanja, usredotoči na određenu situaciju? Posjeduje li empatiju za supervizante i prihvaća li ih? Također je bitno, iz perspektive supervizanata, jasno prepoznati koliki stupanj sudjelovanja u supervizijskom procesu očekuje i traži supervizor.

Hege (1983.) promatra supervizora u ulozi autentičnog i u svom djelovanju transparentnog savjetovatelja. Trebao bi biti autentičan u odnosu na sebe i supervizijsku scenu, transparentan s obzirom na metodološko djelovanje, strpljiv, suzdržan i kritičan u odnosu na spoznaje i rezultate. Potrebno je da supervizor postavlja razumljiva pitanja da bi supervizantima, s obzirom na njihovo područje djelovanja i njihovu ulogu, mogao pomoći doći do pravih odgovora. Treba se suzdržati od vrednovanja i ophoditi se s puno jasnoće, kako bi kod supervizanata kreirao pogodan prostor za refleksiju i otvorenost. Izuzetno je bitno njegovati pažljivost u supervizijskoj grupi, osobito kada se radi o nekim teže izdržljivim situacijama. Potrebno je stvoriti pozitivno ozračje ispunjeno strpljivošću i razumijevanjem kada je u pitanju određena frustrirajuća situacija. Bitno je osvijestiti da je supervizija radni proces, a nikako *time-out*, pa je stoga moguća i konfrontacija i drugi profesionalni pokušaji traženja rješenja.

3.1.1. *Idealni supervizor: kriteriji kvalitete za supervizore*

U prethodnome dijelu bila je riječ o karakteristikama, ulozi i kompetencijama supervizora na temelju literature više autora koji su se bavili ovom problematikom. U tom je kontekstu Schmelzer (1997.), na temelju presjeka spomenute literature, ponudio opis idealnog supervizora navodeći sljedeća obilježja:

Individualna obilježja:

- empatičan, kongruentan i prihvaćajući;
- pun respekta, uvažavanja i tolerantan;
- čovječan, transparentan, angažiran i zanimljiv;
- pažljiv, fleksibilan, otvoren i konkretan;

- duhovit, optimističan, afirmativno pristupa životu.

Stručna obilježja:

- posjeduje supervizijski specifična znanja i vještine;
- posjeduje vlastito iskustvo, razmatra vlastitu ulogu;
- prihvaća s radom povezane implikacije kao što su autoritet, odgovornost i moć;
- neutralan i nemanipulativan;
- transparentan u svom djelovanju, sposoban prihvaćati kritike i fleksibilan pri korištenju metoda;
- sposoban izgraditi povjerenje, vrednovati, dopuštati, razvijati otvorene, konstruktivne i kooperativne radne odnose;
- sposoban provoditi supervizijski postupak u skladu s etičkim, pravnim i administrativnim zadanim uvjetima;
- orijentiran na potrebe supervizanata;
- vrlo senzibilizirane percepcije, introspektivne i ekstrospektivne, u kombinaciji s profesionalnom sposobnošću vođenja razgovora i komunikacije;
- koristi primjerene metode i tehnike za rad u grupi i razvoj procesa i situacija i sposoban primijeniti adekvatnu dijagnostiku, intervencije i teorijska znanja;
- sposoban za konstruktivnu analizu problema, odnosno predstavljenih situacija iz svakodnevnice supervizanata, uzimajući u obzir osobne, timske, institucionalne i društvene međuovisnosti;
- koristi strukturirane postupke s jasnim ciljevima;
- strpljiv, ublažava tenzije i upravlja procesom prepoznavanja kod supervizanata;
- razrađuje resurse i sposobnosti supervizanata da bi doveo do priznanja njihovoga rada i potvrde njihovog samopoštovanja;
- razmatra svoju kritičku funkciju u odnosu na supervizantime putem kritičko-konstruktivnog *feedbacka* i konfrontacije u cilju poboljšanja potreba u području kompetencija;
- strpljiv i tolerantan u odnosu na pogreške, napetosti, nesigurnosti, nemoć u pogledu savjetovanja ili druge pomoći supervizantima ili sebi osobno;

- pruža zaštitu supervizantima pri razvoju ciljeva i struktura;
- izražava humor i radost pri supervizijskom radu;
- kompetentan i sposoban održavati balans i djelovati s profesionalne distance;
- sposoban odrediti granice supervizije u odnosu na terapiju;
- nastavlja se kontinuirano usavršavati putem usvajanja aktualnih znanja i praćenja publikacija s objavama supervizijskih istraživanja, razvija vlastitu teorijsku poziciju sudjelujući na stručnim seminarima i radionicama;
- provodi mjerenja kvalitete sigurnosti vlastitog djelovanja; evaluira vlastiti supervizijski rad, primjerice, putem kontrolne supervizije, putem pitanja supervizanata, putem snimki ili videozapisa i putem znanstvenog vrednovanja i publikacija te znanstvene spoznaje.

Na temelju korištene literature i produblivanja teme, moguće je doći do spoznaje da je pravi supervizor u trajnom procesu učenja i usvajanja novih znanja, tehnika i iskustava i nikada nije moguće reći da je proces završen. Kompetencije se trajno usvajaju i u onoj mjeri u kojoj supervizori primjenjuju stečena znanja i stječu nova iskustva, toliko su kvalitetniji kao supervizori, mada nikada idealni. Važno je integrirati karakteristike ličnosti supervizora, konstantno raditi na osobnom rastu i razvoju, ali uz to stjecati nova znanja i tehnike potrebne za dobrog supervizora. Jednako je važno razmatrati svoje ograničenosti i trajno raditi na njima, jer je to stalan proces.

Važno je također osvješćivati svoju ulogu supervizora u vlastitom zrcalu, kako nas vide supervizanti i što očekuju, i vrlo je bitno da ta slika bude realna, što je moguće postići jasnom komunikacijom i zajedničkim reflektiranjem u grupi. Očekivanja i supervizanata i supervizora jednako tako trebaju biti realna.

Stoga je bitno da supervizor u svom profesionalnom djelovanju bude posve jasan, da definira uspjehe i neuspjehe. Potrebno je vrednovati susret i konstruktivnost supervizijskog postupka, primjerenu refleksiju supervizijskog djelovanja i mogućnosti evaluacije vlastitog djelovanja koje supervizor primjenjuje.

Supervizori trebaju vlastite želje, potrebe i motive kritički razmotriti, a neizbježne veze sa supervizantima ili odgovarajućim područjima trebaju biti prepoznate. Osobne i profesionalne kompetencije potrebno je integrirati, a vlastiti supervizijski rad promatrati kao trajno područje učenja.

Još jedno važno područje za ulogu supervizora je njegova osobna i profesionalna socijalizacija: koje je njegovo dosadašnje iskustvo stečeno u radu s ljudima, kakva mu je slika o sebi, koje koncepte rado koristi, kakvi su mu pristupi te uzori kao supervizoru ili je razvio svoj osobni koncept i sl.

3.2. Pregled literature o duhovnosti u socijalnom radu i superviziji

Unatoč sve većem naglasku na duhovnosti u literaturi o savjetovanju i psihoterapiji, informacije o duhovnosti i procesu supervizije su ograničene. Svrha ovoga rada je pomoći supervizorima i supervizantima podići svijest o duhovnim vrijednostima u superviziji. Čimbenici kao što su kompetencija savjetnika, konceptualizacija duhovnosti, međukulturalna svijest i slične vrijednosti u korisnika, supervizanata i supervizora čine temelj za razvoj učinkovitih strategija intervencije i supervizije. Kao što supervizanti ispituju svoja osobna uvjerenja i sklonosti, tako i supervizor treba ispitati svoja osobna uvjerenja i sklonosti.

Bufford (2007.) tumači da poznavanje naših svjetonazora može dovesti do boljeg uvida u naša vjerovanja, koja podupiru ulogu supervizora i mogu dovesti do učinkovitijih odnosa. Ovo bi uključivalo izvješće o osobnom duhovnom putu, utjecaj obitelji, kao i očekivanja. Frame (2003.) i Ripley, Jackson, Tatum i Davis (2007.) ističu da supervizorova procjena duhovnih i religioznih pitanja u okviru obitelji može utjecati na djelotvornost rada sa supervizantima.

Ova vrst samosvijesti navodi se u Etičkom kodeksu NASWa (2008.), gdje se ističe da socijalni radnik treba biti svjestan vlastitih osobnih vrijednosti i kulturnih i vjerskih uvjerenja i praksi, i kako one utječu na profesionalno donošenje odluka. A Etički kodeks socijalnih radnika Hrvatske (2014.) donosi: „Socijalni radnici u svom profesionalnom

djelovanju iskazuju primjereno poštivanje osnovnih ljudskih prava, dostojanstva i vrijednosti svih ljudi prema načelima socijalne pravde.

Oni prihvaćaju i poštuju temeljna ljudska prava pojedinaca i grupa bez obzira na postojeće razlike među ljudima, sukladno preporuci pod nazivom Međunarodni standardi o etičkim načelima socijalnog rada (2018.) koju je donijela Međunarodna federacija socijalnih radnika.“

Brody (2005.) objašnjava da učinkovit menadžer kontinuirano vrši samoprocjenu. Kirst-Ashman i Hull (2009.) pišu da je nedovoljno poznavanje sebe prepreka kulturno kompetentnoj praksi socijalnog rada. Dodaju da prepreku predstavlja i ako socijalni radnici pretpostave da korisnici razmišljaju kao i oni. Nadalje, supervizori moraju biti svjesni postojanja bilo kakvih sukoba između osobnih i profesionalnih vrijednosti, osobito ako bi savjetovali supervizanta u tom pogledu. Supervizor mora biti tolerantan u korištenju korisnikovih vjerovanja i vrijednosti u procesu intervencije da bi uspješno pomogao supervizantu pri integraciji.

Goldstein (1987.) tvrdi da duhovna sklonost može biti jednako opasna kao i ostale sklonosti, poput rasizma ili seksizma. Naravno, čak i pro-duhovna sklonost može potencijalno biti problematična. Raines (2003.) je otkrio da socijalni radnici koji dijele slična vjerovanja s korisnicima imaju sklonost podcijeniti razinu disfunkcije kod svojih korisnika. Zanimljivo je da postoje neka istraživanja koja pokazuju da psiholozi imaju sklonost gledati na korisnike vjernike s većim pesimizmom nego na one koji nisu vjernici (Aten i Hernandez, 2004.). Prema Etičkom kodeksu, socijalni radnik mora biti svjestan razlika i različitosti pojedinaca dok se prema svakom pojedincu treba odnositi s jednakom brigom i poštovanjem. S druge strane, zajednička vjerska uvjerenja mogu služiti kao sredstvo otpora u psihosocijalnom procesu (Kehoe i Gutheil, 1984.). Spero (1981.) upozorava da sličnosti između socijalnog radnika i korisnika mogu ograničiti osjetljivost prema korisniku i sposobnost socijalnog radnika da u potpunosti prihvati korisnika. Istraživanja koja su obavili Probst, Ostrom, Watkins, Dean i Mashburn (1992.) otkrivaju da zajedničke vrijednosti ne moraju nužno poboljšati terapijske ishode. Carroll (1997.) navodi da socijalni radnici moraju biti obzirni prema korisnikovom svjetonazoru kao i

korisnikovoj razini spoznaje duhovnosti. U potpunosti je moguće da supervizant i korisnik imaju sukobljena mišljenja. Prema Richardsu i Berginu (2005.), supervizant treba znati da ima pravo na različite vjerske i duhovne poglede od onih koje ima njegov ili njezin supervizor i da ih ne treba pokušati mijenjati. Canda (2005.) tumači da je isticanje duhovnosti u skladu s misijom promicanja dostojanstva, poštovanja i dobrobiti kao i perspektive osoba i njihove okoline. Važno je da supervizanti i ostali socijalni radnici održavaju informiranu ravnotežu između previše pretpostavljanja, kada se radi o sličnim pogledima na životne vrijednosti ili vjerskim uvjerenjima, i činjenja nametljivih intervencija, s jedne strane, ili obrnuto, da nisu slijepi na korisnikove moguće „produhovljene“ manipulacije u procesu pomaganja.

Zastrow (2003.) navodi da se socijalni radnik ne bi nikada trebao ponašati na način koji bi mogao biti shvaćen kao traženje načina da se korisnik preobrati. Nije opravdano da se supervizant nadmeće s korisnikom oko sustava vjerovanja (Linzer, 2006.), a supervizor je odgovoran zaštititi korisnika od ispravljanja njegovog ili njezinog sustava vjerovanja. Martin (2008.) dodaje da je svatko na gubitku kada nedostaje duhovno razumijevanje. Aten i Hernandez (2004.) upozoravaju da supervizor i supervizant ne smiju imati pretpostavke u pogledu vjerskih uvjerenja osobe samo na temelju vjerskog opredjeljenja osobe. Kao što su mnogi primijetili, vjerska i duhovna praksa imaju i zdrave i nezdrave aspekte (Koenig i sur., 2001.).

Supervizor može supervizantu pomoći utvrditi na koji način korisnikov svjetonazor i vjerovanja utječu na njegovu situaciju. U nekim će slučajevima ovaj utjecaj biti pozitivan i poslužiti će kao izvor snage u suočavanju s otežanim životnim okolnostima. U drugima će korisnikov sustav vjerovanja imati negativan utjecaj. Sermabeikian (1994.) objašnjava da ne možemo dopustiti unaprijed stvorenim predodžbama da određuju što bi moglo biti korisno za naš način razmišljanja a što ne bi.

Ovaj zadatak supervizora povezan je s pojmom osnaživanja korisnika. Gutierrez (1990.) definira osnaživanje kao „proces povećavanja osobne, međuljudske ili političke moći kako bi pojedinci mogli poduzeti mjere za poboljšanje svoje životne situacije.“

Potencijal u različitosti je moguć i kada se odnosi na osobni sustav uvjerenja. S druge strane, slični pogledi ili uvjerenja mogu služiti kao prepreka u odnosu, pa tako i u odnosu socijalnog radnika i korisnika (Kehoe i Gutheil, 1984.). Peteet (1981.) se slaže s tvrdnjom da se socijalni radnici mogu pretjerano identificirati s korisnicima i time povećati razinu djelovanja, što bi posljedično moglo utjecati na odnos supervizanta i korisnika. Young i Cashwell (2010.) naglašavaju da pojedinci, primjerice supervizant i supervizor, mogu biti na različitim točkama u njihovom duhovnom razvoju, što dovodi do različitih perspektiva i očekivanja.

Bufford (2007.) objašnjava da kršćanski pogled na svijet može utjecati na nečije izbore sredstava, motiva i ciljeva supervizije, što će posljedično utjecati na supervizante i supervizora.

Profesionalan odnos između socijalnog radnika i korisnika je vrlo bitan u procesu pomaganja, i jednako je bitno da odnos između supervizanata i supervizora bude zdrav. Prema Brodyu (2005.), učinkoviti supervizori moraju stvoriti takvo ozračje u kojem će se sudionici u superviziji osjećati pozitivno, da bi mogli izvršavati svoj posao na visokom nivou. On dodaje da je povjerenje koje se stvori između njih rezultat međusobne predanosti, koja je utemeljena na spremnosti da se suoče s problemima pri tome poštivajući jedan drugoga. Supervizori moraju ohrabriti supervizante u potrazi za znanjem i razumijevanjem različitih vjerskih i religijskih tradicija, ali supervizanti moraju postaviti granice između svoje uloge supervizanta i uloge duhovnog savjetnika ili učitelja.

Supervizor ima odgovornost osigurati da supervizant ne pokuša djelovati u ulozi duhovnog učitelja ili savjetnika. Miller, Korinek, i Ivey (2006.) i Zastrow (2007.) navode da supervizor mora podcrtati svoju ulogu i izbjegavati zadatke koji su rezervirani za duhovne vođe. Richards i Bergin (2005.) tvrde da socijalni radnici ne smiju umanjiti autoritet i vjerodostojnost duhovnog vođe tako što će korisnike pokušati odvratiti od njih ili njihovih savjeta. Supervizorov je posao pratiti sposobnost supervizanta da radi kompetentno i unutar njegovog ili njezinog područja stručnosti.

Postoje situacije u kojima je potrebno da socijalni radnik ili ustanova pozovu duhovnike da odrade svoj zadatak (primjerice, korisnik želi primiti sakramente) (Young i Cashwell, 2010.). Svakako je potrebno da socijalni radnik ili supervizant u radu na supervizijskom pitanju nekog korisnika može računati na suradnju s duhovnikom ukoliko u njoj prepozna jaku stranu u osnaživanju korisnika. Isto tako supervizor mora zaštititi korisnike na način da osigura da im supervizanti ne nameću svoja uvjerenja. Iako niti jedno istraživanje nije pronašlo dokaz da su socijalni radnici ili terapeuti nametali svoja vjerovanja korisnicima (Smith i Richards, 2005.), uvijek postoji mogućnost da se to dogodi. Richards i Bergin (2005.) nude mnoge prijedloge kako poštivati svjetonazore korisnika i izbjeći nametanje svojih osobnih. Lannert (1991.) nam govori o važnosti superviziranja samih sebe u vezi s osobnim otporima, pitanjima kontratransfera i vrijednosnim sustavima u pogledu duhovnih i vjerskih pitanja, tako da možemo biti etični i učinkoviti u radu s korisnicima.

Etički kodeksi svih pomažućih profesija nalažu da profesionalci moraju poštivati svoje korisnike i njihove osobne vrijednosti (Etički kodeksi, 2008.). Uistinu, osnaživanje, autonomija i samoodređenje vrlo su visoko cijenjena načela socijalnog rada i moraju biti sačuvana.

Supervizor mora biti itekako svjestan da će neka supervizijska pitanja nužno uključivati situacije vezane uz vjerska uvjerenja ili duhovnost. Neki primjeri područja za koje je vjerojatnije da uključuju vjerska uvjerenja ili duhovnost su područje mentalnog zdravlja, ovisnosti, socijalnog rada u zdravstvu, hospicija, skrbi za starije, socijalnog rada u vjerskim organizacijama. Prema Derezotesu (1995.), ne postoji niti jedan bio-psihosocijalni problem koji nema duhovnu komponentu, ali autor dopušta da duhovna dimenzija ili svijest osobe može biti nedovoljno razvijena (2006.). Green, Fullilove i Fullilove (1998.) izjavljuju da su iznenađeni koliko su često duhovni problemi bili tema razgovora s ovisnicima o drogama.

Supervizori moraju dobro poznavati svoje supervizante, uključujući njihove sklonosti u pogledu korištenja duhovnosti u svom radu. Neki supervizori mogu biti skloniji rješavanju duhovnih i vjerskih pitanja, dok drugi mogu biti neodlučni. Bishop (1995.) upozorava da supervizanti trebaju biti svjesni činjenice da otpor ili oprez oko vjerskih

pitanja može biti primijećen od strane korisnika. Kochems (1993.) je otkrio da čak i kliničari koji su sigurni u pogledu korisnikove vjere mogu biti nedovoljno uključeni s korisnikom vjernikom. Brody (2005.) savjetuje da supervizor treba pomagati supervizantima u promišljanju njihovoga rada i pružiti im povratne informacije o njihovom trudu. Nadalje, navodi da supervizori moraju jasno i kontinuirano prenositi očekivanja supervizantima, s obzirom na to da postoji pozitivna povezanost između razumijevanja i učinka. Različiti supervizorski zadaci potrebni su različitim terapeutima, u skladu s njihovim iskustvom i razinom iskustva (Gingrich i Worthington, 2007.).

Supervizor i supervizant moraju kontinuirano obrađivati promjenu uvjerenja i vrijednosti kao rezultat svojih iskustava s korisnicima. Samospoznaja i razumijevanje su bitni za učinkovitu praksu (Boyle i sur., 2006.). West (2011.) dijeli Wyattov zaključak da se trenutna vjera i vjerovanja osobe mijenjaju tijekom vremena, ali razumijevanje trenutnih uvjerenja osobe i osjećaj ugodnosti prema tim uvjerenjima pomaže supervizoru da bude empatičan prema korisniku. West naglašava pozitivne aspekte promjenljive prirode nečijih uvjerenja i vrijednosti. Daljnju podršku ove ideje dali su Young i Cashwell (2010.), koji su ustvrdili da su duhovni i vjerski život razvojni pojmovi koji se mogu razvijati, baš kao što se može razvijati i nečije mišljenje i iskustvo. Supervizori, supervizanti i korisnici mogu trajno dolaziti do novih spoznaja i religioznost nije statična, nego je dinamična kategorija, a tako i duhovnost. Stoga to treba imati trajno u vidu prilikom rada u supervizijskoj grupi ili u individualnoj superviziji.

Supervizor mora prepoznati situaciju kada korisnika treba uputiti vjerskom službeniku ili duhovnom savjetniku ili čak kliničaru, koji je bolje pripremljen za rješavanje potreba korisnika. Uloga supervizora je u takvom slučaju osigurati da se korisnicima zadovolje odgovarajuće potrebe i iznađu prikladna sredstva za zadovoljenje tih potreba (Aten i Hernandez, 2004.). Prema Youngu i Cashwellu (2010.), nije neuobičajeno da supervizanti uoče potrebu duhovnog razvoja korisnika, a koja nadilazi njihovu ingerenciju.

Vijeće u edukaciji socijalnog rada (CSWE) identificira stalni rast i razvoj kao faktore za profesionalno usavršavanje. Neke države zahtijevaju da licencirani stručnjaci oforme

timove za kontinuirano obrazovanje (CEU's) o vrijednostima i pitanjima vrijednosti. Kirst-Ashman i Hull (2009.) navode da socijalni radnici moraju vršiti stalnu evaluaciju osobnih vrijednosti i njihovog utjecaja na učinkovitost u intervenciji. Supervizor mora biti svjestan dobrobiti duhovnosti u bavljenju s različitim životnim situacijama, uvažavajući literaturu koja potkrepljuje ovu tvrdnju. Zastrov (2007.) upozorava da bi socijalni radnici trebali koristiti intervencije koje imaju dokazane terapeutske vrijednosti.

Prema Etičkom kodeksu, socijalni radnik mora biti predan praksi u okviru njegovog ili njezinog područja znanja, kompetencija i razine vještine. Ovo uključuje osjetljivost na kulturu korisnika i pružanje usluga koje uključuju duhovnu kulturu korisnika. Supervizor mora biti itekako svjestan da će neke okolnosti vjerojatnije uključivati situacije vezane uz vjerska uvjerenja ili duhovnost.

Neki primjeri područja za koje je vjerojatno da će uključivati vjerska uvjerenja ili duhovnost na ovaj ili onaj način su područje mentalnog zdravlja, ovisnosti, socijalnog rada u zdravstvu, hospicija, brige za starije, socijalni rad u vjerskim organizacijama i rada s LGBT populacijom.

Budući da u hrvatskoj literaturi ne nalazimo navedene teme, odlučili smo provesti istraživanje sa supervizorima s višegodišnjim iskustvom u primjeni supervizije u psihosocijalnom radu koji su ujedno i socijalni radnici po struci.

4. CILJ RADA I ISTRAŽIVAČKA PITANJA

Na stručno-teorijskoj razini, u radu smo predstavili saznanja iz najnovije literature o duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada. Istraživački cilj se odnosi na stjecanje uvida u razumijevanje fenomena duhovnosti od strane supervizora u psihosocijalnom radu i njegove operacionalizacije (primjene) u superviziji psihosocijalnog rada.

Stoga je cilj istraživanja ovoga rada bio dobiti uvid u poimanje i primjenu duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada, te je u tu svrhu ispitana osobna perspektiva supervizora u psihosocijalnom radu koji prepoznaju i koriste duhovnost kao resurs osnaživanja u svom profesionalnom radu. Socijalni radnici su svojom interpretacijom stečenih iskustava mogli

dati značajan doprinos stvaranju cjelokupne slike primjene duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada.

U skladu s predloženim istraživačkim ciljem, oblikovana su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Kako socijalni radnici/supervizori razumiju i definiraju duhovnost?
2. Kako supervizori opisuju situacije u superviziji psihosocijalnog rada u kojima je po njihovom mišljenju i iskustvu moguće raditi na temama duhovnosti?
3. Kako supervizori pomažu svojim supervizantima za vrijeme supervizijskih susreta kroz područje duhovnosti?

5. METODOLOGIJA

5.1. Kvalitativni pristup

Kvalitativni pristup je definiran kao proces istraživanja razumijevanja i temelji se na različitim metodološkim tradicijama istraživanja, koje nastoje istražiti društvene probleme ili probleme pojedinaca (Brinkmann, 2013.; Isacs, 2014.). Važno obilježje kvalitativnog pristupa je istraživanje i razumijevanje interpretacija osobnih iskustava i pridavanje osobnih značenja istima (Merriam, 2009.). Kvalitativni pristup je upotrijebljen zato što je vrlo malo poznatih informacija o temi istraživanja (Brinkmann, 2013.; Guthrie, 2020.; Limon, 2018.). Za naše ih područje uopće nema, a kvalitativni pristup podrazumijeva detaljan i sistematičan pristup manjem broju slučajeva, s ciljem dubljeg istraživanja problematike i generiranja što većeg broja ideja i koncepata.

5.2. Sudionici

U istraživanju je korišteno namjerno uzorkovanje neprobabilističkom metodom, budući da je riječ o sudionicima koji nam mogu dati najviše informacija i omogućiti bolje razumijevanje fenomena koji se istražuje (Starks i Brown Trinidad, 2007.). Sudionici su odabrani s namjerom da pruže uvide i prikažu svoju perspektivu o temi istraživanja. Da bi istražili duhovnost u superviziji psihosocijalnog rada kako je planirano, u istraživanje smo uključili dvanaest socijalnih radnika koji su ujedno i supervizori. Odabrani su oni

socijalni radnici koji su sudjelovali u spomenutim edukacijama o duhovnosti u socijalnom radu. Popis svih supervizora u Hrvatskoj nalazi se na web stranici Hrvatskog društva za superviziju.

Kriterij odabira sudionika bio je sljedeći: namjernim odabirom nastojali smo uključiti sudionike oba spola i različite dobi, pod uvjetom da su educirani iz duhovnosti u socijalnom radu putem studija ili su sudjelovali na edukacijama iz duhovnosti u socijalnom radu; potom, da imaju iskustvo supervizora u psihosocijalnom radu te da su članovi Hrvatskog društva supervizora (http://www.hdsor.hr/?page_id=433). Sudionici posjeduju iskustvo u superviziji psihosocijalnog rada od tri do petnaest godina. U istraživanju je sudjelovalo deset žena i dva muškarca, dobi od 34 do 63 godine. Sudionici su zaposlenici Centara za socijalnu skrb, domova umirovljenika, obiteljskih savjetovališta, Centra za pružanje usluga u zajednici, Centra za mentalno zdravlje i Caritas.

5.3. Metoda prikupljanja podataka

Kao metoda prikupljanja podataka u našem istraživanju korišten je polustrukturirani intervju.

Kako smo naveli, korišten je polustrukturirani intervju, čija su glavna obilježja otvoreni tip pitanja, mogućnost postavljanja potpitanja, sloboda intervjua u definiranju strukture intervjua (ne mora biti zadana strogo unaprijed), te spontanost i prisnija atmosfera tijekom intervjua (Leegard i sur., 2003.). Intervju licem u lice pokazao se najprikladnijom metodom prikupljanja osjetljivih i osobnih podataka (Griffie, 2005.; Parahoo, 2006.; Taggart i sur., 2009.). On omogućava davanje dubljih i detaljnijih odgovora sa svrhom dobivanja što točnijih informacija, te mogućnošću razjašnjavanja, učini li se potrebnim (Guthrie, 2010.; Limon, 2018.), čini nam se primjerenom metodom za naše istraživanje kojim smo imali potrebu dobiti uvid u iskustva sudionika o duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada i značenju koje to iskustvo ima za njih (Seidman, 2006.).

5.4. Provedba istraživanja

Od svih sudionika zatražen je informirani pristanak na sudjelovanje, upoznati su s etičkim načelima, zatražena je privola za snimanje, te ih se upoznalo s ciljem i svrhom istraživanja. Nakon toga je dogovoreno mjesto i vrijeme intervjua. Sudionici su kontaktirani sudionici putem e-maila i telefonski. U zakazanom terminu je, prema ranije upoznatim pitanjima iz protokola, vođen intervjui. Istraživanje je provedeno u veljači i ožujku 2022. godine. Istraživanje je provodila autorica ovoga rada zajedno sa suradnicom na izbornom kolegiju Duhovnost u socijalnom radu. Intervjui su trajali od 30 do 90 minuta.

5.5. Obrada podataka

Podaci su obrađeni tematskom analizom. Tematska analiza je vrlo čest pristup za obradu podataka u kvalitativnim istraživanjima, s obzirom na široku prirodu istraživačkih pitanja i tema koje mogu biti obrađivane ovom metodom (Braun i Clarke, 2006.). Tematska analiza je metoda identificiranja i obrade obrazaca izvještavanja (tema) unutar podataka. Ona se sagledava kao opisna metoda koja smanjuje podatke na fleksibilan način uz mogućnost identificiranja novih, neočekivanih spoznaja (Parkinson i sur., 2015.). Iz ovih je razloga, dakle, za obradu podataka u ovom istraživanju korištena tematska analiza budući da se želio postići detaljan opis koncepta duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada. Da bi se autorica rada upoznala s građom, prvo su na temelju audio snimki napisani transkripti. Nadalje, iščitavanjem transkripata napisani su inicijalni kodovi koji su smatrani značajnima. Nakon napisanih kodova, sastavljena je tablica u koju su se kodovi uvrstili prema mogućim temama. Nakon što su napisani mogući tematski okviri isto se pregledalo, da bi se uvidjelo treba li nešto u navedenome izmijeniti, primjerice, odgovaraju li određeni kodovi pojedinom tematskom okviru. Nakon provjere, imenovani su konačni tematski okviri. Posljednji korak se odnosio na povezivanje kodova i tema s dosadašnjom literaturom u svrhu interpretacije dobivenih podataka. Koristeći izjave sudionika koji su najbolje predstavili određene teme i kodove prikazani su rezultati i rasprava.

6. ETIČKI ASPEKTI ISTRAŽIVANJA

Etička načela kojih smo se pridržavali pri istraživanju:

6.1. Informirani pristanak

Capron (1989.) je smatrao da je poštivanje ljudi priznavanje prava sudionika, uključujući pravo da budu obaviješteni o istraživanju, pravo na slobodno odlučivanje hoće li sudjelovati u istraživanju i pravo na povlačenje u bilo kojem trenutku bez posljedica. Ovaj je element uključen već u informiranom pristanku koji smo proveli sa sudionicima.

Informirani pristanak je alat kojim se istraživači služe u svrhu osiguravanja da sudionici razumiju što znači sudjelovati u određenom istraživanju, te kako bi isti mogli donijeti svjesnu odluku o participaciji (Mack i sur., 2005.; Dye i sur., 2003.). Potrebno je zadovoljiti tri elementa informiranog pristanka: *informiranost, sposobnost za davanje pristanka i dobrovoljnost*

6.1.1. Informiranost

Sudionici su usmeno informirani od strane istraživača (informacije su priložene i u pismenom obliku) o svrsi i ciljevima istraživanja, provoditelju istraživanja, etičkim načelima dobrovoljnosti, privatnosti, dobročinstva i nematerijalnosti, te mogućnosti odustajanja od sudjelovanja u bilo kojem trenutku. Informacije su sudionicima dane otvoreno, jasnim i razumljivim rječnikom za sudionike (Koivisto i sur., 2001.). Također, sudionici su informirani (DiCicco-Bloom i Crabtree, 2006.). o tome da će se intervju snimati audio zapisom, te je od njih zatražena privola za isto. Sudionici su informirani i o načinu čuvanja snimke od strane istraživača, te brisanju snimke u što kraćem roku po obavljenom transkribiranju.

6.1.2. Dobrovoljnost

U istraživanju se vodilo računa o tome da svaki sudionik dobrovoljno pristane na istraživanje, te da ima mogućnost odustajanja od sudjelovanja u bilo kojem trenutku provedbe istraživanja, odnosno intervjua.

6.2. Povjerljivost i zaštita identiteta sudionika

Koncept povjerljivosti usko je povezan s anonimizacijom (zaštitom identiteta), po tome što je anonimizacija jedan od načina na koji se povjerljivost operacionalizira. U kontekstu istraživanja, povjerljivost znači ne raspravljati o informacijama koje smo dobili od sudionika s trećim osobama i ne prezentirati nalaze istraživanja na načine koji bi omogućili da se pojedinci mogu identificirati (Wiles i sur., 2008.). Zaštita identiteta sudionika odnosi se na zaštitu svih podataka o sudioniku kojima se otkriva njegov ili njezin identitet. Za zaštitu identiteta koristili smo se Lobergovim (2009.) prijedlogom da se sudionicima dodijele identifikacijske oznake koje će služiti kao jedine oznake u bilo kojem tiskanom radu o istraživanju. Načelo povjerljivosti je zastupljeno adekvatnom brigom i pohranom audio snimaka te njihovim pravovremenim brisanjem, adekvatnom pohranom pisanih materijala i ograničenim pristupom pisanim materijalima i nalazima (isključivo istraživač), te propisanim načinom izvještavanja o nalazima istraživanja.

6.3. Upoznavanje sudionika s rezultatima istraživanja

Izvještavanje o rezultatima istraživanja etička je obveza istraživača ((Nind, 2008.; Muratbegović i Šućur-Janjetović, 2013.) i u skladu s tim će sudionicima, po završetku istraživanja, biti pružena povratna informacija, odnosno biti će upoznati s dobivenim rezultatima. Rad i rezultati rada sudionicima će biti dostavljeni u pdf formatu.

6.4. Odnos istraživača spram teme

Zbog boljeg razumijevanja pristupa istraživanju te interpretacije dobivenih podataka, smatra se važnim spomenuti u kakvom je istraživač odnosu spram teme. U ovom istraživanju istraživač je socijalni radnik, katolička redovnica i sveučilišna profesorica, čiji je jedan od znanstvenih interesa duhovnost u socijalnom radu.

7. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

7.1. Kako supervizori definiraju duhovnost

Tablica 1.

Definiranje duhovnosti od strane sudionika – supervizora

TEME	KODOVI
Etika i moral	<ul style="list-style-type: none"> • oblikovanje vrijednosti • izražavanje putem stavova • utjecaj na izbore • formiranje odluka
Religioznost	<ul style="list-style-type: none"> • odnos s Bogom • prožetost teologijom • vezivanje uz religiju • kršćanski pristup Bogu • molitvena podrška • transcendentalnost • religijska vjerovanja • djelovanje Duha Svetoga
Osobni rast i razvoj	<ul style="list-style-type: none"> • strpljenje osobe • entuzijizam osobe • osnaživanje osobe • refleksija o poduzetim aktivnostima • „ja” najbolje što jesam
Traženje smisla	<ul style="list-style-type: none"> • smisao života • smislenost situacije • davanje smisla
Dostojanstven pristup osobi	<ul style="list-style-type: none"> • prihvaćanje osobe • neosuđivanje osobe • pogled na jedinstvenost osobe • vrijednost osobe • poštivanje osobe

	<ul style="list-style-type: none"> • uvažavanje osobe
Svjesnost osobe	<ul style="list-style-type: none"> • unutarnja dimenzija • dubina osobe • svjesnost „sada i ovdje” • prihvaćanje emocija • shvaćanje sebe, ljudske biti
Nematerijalne vrijednosti	<ul style="list-style-type: none"> • vjera • nada • ljubav • mir • izvor snage • sigurnost • kreativnost • estetika • njegovanje duha
Sveobuhvatnost osobe	<ul style="list-style-type: none"> • zdravlje • cjelovitost osobe • doživljavanje kompletne osobe • sveukupne potrebe • odraz integriteta
Zajedništvo	<ul style="list-style-type: none"> • podrška • odnos s drugima • razumijevanje druge osobe • empatija • iskazivanje pažnje • multikulturalnost • prihvaćanje u različitosti

Sudionici su na prvo istraživačko pitanje „Kako socijalni radnici/supervizori razumiju i definiraju duhovnost?“ iznijeli svoje razumijevanje i definiranje duhovnosti kroz devet tematskih područja, a svako od ovih područja u sebi nosi veći broj podtema.

Etika i moral

Tako je prva tema prepoznata od sudionika duhovnost kao etika i moral. Podteme koje ulaze u ovo tematsko područje su: vrijednosti, stavovi, izbori i odluke.

Sudionici drže da vrijednosti, stavovi, izbori i odluke kao dio etike i morala prožimaju cjelokupno naše biće, što jedna od sudionica potkrepljuje sljedećom izjavom:

Pa, čini mi se nekakao iz moje perspektive da duhovnost prožima cjelokupni naš život kroz vrijednosti, stavove, izbore i odluke. ... I sad, budući da je socijalni rad vezan za čovjeka i njegove potrebe, smatram da je i duhovnost itekako važna kako bismo mogli ispravno pristupiti osobi preko puta nas i doživjeti više od imena i prezimena, nego je doživjeti kao osobu koja je u cjelini svojih potreba. Etički pristup, ali i moralni, su nedjeljivi kad prošmišljam o duhovnosti u mom radu. Osoba preko puta nas je i duhovno biće, neovisno o tome koliko ona duhovnost izražava svjesno ili već kako ga formulira (S01).

Promatranje osobe u cjelini, njeno poštivanje i uvažavanje sa svim njezinim vrijednostima i različitostima je dio etike socijalnog rada, ali upravo je u širem kontekstu to i duhovnost, što nalazimo u promišljanju jedne od sudionica ovoga istraživanja:

... Znači, ja nikada u životu nisam pitala - može se dogoditi da kroz naše nekakve više razgovore da se dođe do teme religioznosti - nije se dogodilo da ću ja nekoga pitati jeste li vjernik i koje vjeroispovjesti, jer bi mi to onda otvorilo neka vrata za razgovore. Mnogi ljudi od nas ne smatraju da biti vjernik znači biti osoba duboke i široke i prave duhovnosti. I naprotiv, ja imam jednog mog korisnika koji je gay osoba, i to je njegov najmanji problem. On je netko tko je odgojen u vjerskom duhu, ali nije vjernik. Ali on je meni jako jasno rekao - ali ja sam jednako dijete Božje kao i svatko drugi, i možda je najduhovnije biće sa svim segmentima moralnih vrijednosti (S05)... Meni bi nekako duhovnost bila zapravo ono nešto više, nešto jače, nešto više od nas. Nekakav sustav vrijednosti na koji mi zapravo ne možemo utjecati (S03).

Doživljaj duhovnosti je u segmentu pristupa osobi, koja je ponajprije kombinacija duha i tijela i emocije, znači socijalni radnik pristupa cjelovitoj osobi. Ne gleda je samo kroz jedan segment koji ona donosi, a u socijalnom radu dolaze osobe koje su oštećene po svim razinama, neki i na više razina. Znači, kroz interakciju i razmišljanje o osobi kao jedinstvenoj i vrijednoj, osobi koja bez obzira na sve što jest i sve teškoće koje nosi je netko tko zaslužuje biti poštovan, uvažen i doživljen. Odnositi se s puno poštovanja prema korisniku je ključno. Tako da je duhovnost prisutna da ne bi došlo do diskriminacije, da sve osobe jednako uvažavamo bez obzira na to tko su i što su, bez obzira na njihove životne vrijednosti.

Naše vrijednosti, stavovi, izbori i odluke formiraju se u najranijoj dobi, porukama koje smo primali. Često su to odluke povezane upravo s vrijednostima vjere iz koje proizlaze i naša kasnija promišljanja i izbori plod su duhovnosti koja nas je formirala:

Hoću reći, često su u samom socijalnom radu svi ljudi koji su obrazovani i koji imaju svoje neke stavove vezane uz duhovnost, religiju, vjeru i ako izravno krenete s nekom temom, često se naiđe na nekakav otpor, to sam barem ja susrela. A ja sam uvijek, za mene svi znaju tko sam i što sam, ja sam negdje netko tko stvarno prakticira vjeru... I za mene je osobno sve to bitna jedna činjenica u životu, tako da ja negdje onda te svoje stavove imam i tako su se oblikovale vrijednosti sukladno tome što mi je dano... i onda samim time i duhovnost... Ja mogu reći da meni to osobno jako puno znači i ja se tu zaustavljam, a sad je tu netko drugi tko će to prepoznati kao vrijednost ili ne-vrijednost. Ja mislim da i čovjek koji kaže da je agnostik ipak ima... da razmišlja o smislu života i ima neku poveznicu s duhovnošću i onda to tako stavite na tu neku razinu (S06).

Religioznost

Kod definiranja duhovnosti i kako joj supervizori pristupaju, kao što i u prethodnoj temi povezanoj s etikom i moralom vidimo, presudna je za neke od sudionika ovog istraživanja duboko ukorijenjena religioznost. Oni religioznost izražavaju kroz nekoliko podtema, kao što su: odnos s Bogom, prožetost teologijom, religija, kršćanstvo, molitvena podrška,

transcendentalnost, religijska vjerovanja, djelovanje Duha Svetoga. To možemo prepoznati i u njihovim iskazima:

Pa gledajte, što se tiče duhovnosti, meni je duhovnost zapravo vezana uz religioznost s obzirom da ja jesam vjernik, znači od toga da idem nedjeljom u crkvu, da se pomolim, i ona je meni zapravo izuzetno važna. Evo, ja nju nekao vežem uz religiju, iako sam nekako promišljala i kad sam dobila ova pitanja, da li bi ona morala biti vezana uz religioznost. Svakako mislim da općenito ne, mislim da ne. Nije važno dal' si ti kršćanin, koje si ti vjere, da li uopće vjeruješ. Naravno da Ono nešto više od nas postoji (S03).

Navodi se pristup duhovnosti putem vjere koja se prepoznaje bez puno riječi, ali se ponašanjem sudionika u grupi daje „osjetiti“:

Pa mislim da je to, vratiti ću se opet na to, mislim da ovisi koliko je čovjek inače u vjeri. Ima veze s tim osobnim životnim izborom, ja bih to tako rekla. Ja sam imala u grupama... znači nikad ja nisam pitala nikoga koliko je on, ili da li je ili nije. To se osjeti, koliko tko stvarno živi vjeru, koliko je vjernik ili nije. Kad sam upisala superviziju, svi smo se našli na tom duhovnom, iz moje grupe, i najčešće sam s njima u kontaktu. To jednostavno čovjek osjeti. I koliko je zapravo važno biti u duhu jak da bi opstao u cijeloj priči. Ali vezano uz korisnike, kolege, pa i na poslu kolege, osjetiš ti s kim možeš, a s kim ne možeš o tome razgovarati (S04).

Duhovne vrijednosti koje proizlaze iz religijskih vjerovanja sudionici u praksi prepoznaju, budući da se one neminovno uklapaju u multikulturalnost socijalnog rada te podršku pojedincima i obitelji.

Drugo su duhovne vrijednosti što proizlaze iz religijskih vjerovanja, a one se uvijek odnose na pojedinca i njegovu privatnu vjerničku opredijeljenost. One se danas uklapaju u struku kroz pojam multikulturalnosti, te predstavljaju jedan mogući pristup u podršci pojedincu i obitelji. Mislim da ova duhovnost nije sustavno primijenjena, već ovisi isključivo o samom stručnjaku. Ako on osobno ima određene vjerničke vrijednosti i praksu, ako je osjetljiv za duhovne potrebe ljudi, može se potruditi i postati vješt uklopiti ih u pomagački proces (S08).

Duhovnost i religioznost i socijalni rad su u visokoj korelaciji osvješćivanja ponašanja pojedinaca i njihovih odnosa.

E sad, s jedne strane supervizija u tom psihosocijalnom radu ima za cilj njegovati, odnosno osvještavati čovjekove postupke, odnos prema klijentima. A s druge strane, kad bi to sad nekako stavila u korelaciju, duhovnost također ima za cilj njegovati čovjekov odnos s Bogom, a taj opet ispravan odnos čovjeka s Bogom ima svoj reflektivni učinak i na odnos prema ljudima s kojima živimo, susrećemo ili radimo. Tako, čini mi se, s jedne strane da su povezane s obzirom na funkciju, slične su, primjerenije rečeno, supervizija općenito i supervizija što se tiče duhovnosti, odnosno primjena duhovnosti u superviziji. Mislim da se tu prožimaju i čine jednu cjelinu (S01).

Duhovnost se promatra šire od od religioznosti, ali je usko povezana s njome. Ona je, zapravo, promatranje jedinstvenosti osobe. Odnos pun poštovanja, uvažavanja. Promatranje onog lijepog i pozitivnog u svakom čovjeku. Promatranje odnosa i svega oko nas kao nečeg što nam je darovano.

Što je meni u mome profesionalnom radu iznimno važno bilo i bit će i - mislim da je duhovnost, meni je jako važna, koja je naravno veća i šira od religioznosti i jako je, po meni, usko povezana. Jer, taj meni najvažniji segment je da gledamo osobu kao osobu, da je gledamo kao jedinstvenu, kao unikatnu. Pogotovo kad je netko ful ekstreman pa se ne da tako lako... Meni je duhovnost u mome radu u ovom segmentu najvidljivija, da stvarno nastojim pristupiti svakoj osobi kao osobi koja je vrijedna svakog ljudskog poštovanja (S05).

Socijalni rad i pomažuće struke se susreću kao takve s mnoštvom izazova, i stoga je duhovnost izvor otpornosti u suočavanju s različitim životnim izazovima. Kao takva, daruje puno nade i snage korisnicima. A nada proizlazi iz vjere u Duha Svetoga koji je djelotvoran u osobi.

... Za mene je duhovnost osobno djelovanje Duha Svetoga u osobi. Moja definicija duhovnosti nužno uključuje nadnaravnu komponentu, vjeru u Boga koji me nosi i daje mi snagu i svjetlo u svim životnim situacijama u osobnom životu i profesionalno. Predanje u

Božje ruke i Božanskoj providnosti da ona sve vodi i osnažuje. Moj osjećaj nesigurnosti pretvara u sigurnost i s vjerom i nadom u Božje vodstvo mogu i najsloženije životne situacije prihvatiti i s njima se nositi i njih pobijediti (S09).

Osobni rast i razvoj

Tema definiranja duhovnosti kroz osobni rast i razvoj uključuje pet podtema: strpljenje, entuzijazam, osnaživanje, reflektiranje i „ja“ najbolje što jesam.

Duhovnost je ono što je u osobi i najbolje što ona jest, i uz pomoć nje prihvaća i drugu osobu onakvu kakva ona uistinu jest. Moguće je to potkrijepiti sljedećom izjavom:

Zapravo me taj dio potaknuo na to da je to dio o kojem ja stvarno nisam prije razmišljala i da možda ja to doživim na nekoj drugoj razini. Kada idem na taj dio, to je nešto unutar mene, neopipljivo, i onda me vuče na taj dio da budem najbolja što jesam, u skladu sa sobom, sa dušom, i da mogu prihvatiti čovjeka onakvog kakav je. Ali to nije jednostavno, jer naše emocije su nešto što nas obilježava i duhovnost je i dio naše emocionalnosti u tom smislu. Teško mi je ovo baš opisati (S07).

Promatranje i osobni rast i razvoj kroz emocije korisnika, osvješćivanje, prihvaćanje emocija, a onda i empatiju - sve je to područje duhovnosti.

Mislim da je tu važno negdje zapravo osvijestiti svoje nekakve emocije, gdje i kako se on ili ona zapravo osjeća, da ima pravo biti ljut i povrijeđen i da ima pravo kao čovjek izaći iz tih profesionalnih cipela. Da može pokazati ljutnju i nerazumijevanje za takve roditelje. I to je nekakvo sigurno mjesto gdje on može reći kako se stvarno osjeća. I ima pravo na te emocije. I onda je nakon toga važno zapravo kroz razgovor, kroz podršku, kroz razumijevanje, empatiju, aktivno slušanje, naravno dovesti do toga, ja bih rekla da ozrcališ mu malo te njegove osjećaje i emocije s kojima se susreo i da onda polako, korak po korak s njim, zapravo kroz razgovor, kroz nekakvo vođenje uz pokazivanje empatije, neosuđivanje, prihvaćanje i razumijevanje emocija koje on ima, vratiti ga polako u profesionalne cipele i što on onda može kao stručnjak napraviti (S04).

Duhovnost socijalnim radnicima pomaže u zahtjevnosti struke i pri složenim situacijama kod korisnika, a i u radu sa supervizantima koji iznose teške situacije. Duhovnost osnažuje i supervizora i supervizante.

Za bilo koga tko radi s ljudima, ta tema duhovnosti se proteže kroz naš posao imenovano ili ne, prepoznato ili ne, ali ako se unosi u rad jako mijenja stvar, kod jednog dijela korisnika, neću reći kod svih. Kod nekih ljudi to može izazvati loše reakcije, ali okej, onda se zaustavljamo. Osobno je meni pomoglo da posao koji radim i koji je vrlo zahtjevan olakša, da mu da smisao, i da mu da... ma baš to, da mu da smisao. Da mi u najtežim situacijama pokaže smjer i put, da mi olakša. I opet ću ponoviti... i kao supervizor možda manje, jer u superviziju dolaze dobrovoljno ljudi, pa su oni sami po sebi drugačiji, nekako su otvoreniji, pristupačniji, odnos je ravnopravniji. U superviziji je pogotovo svijest o tome da se moj supervizant vraća raditi s korisnicima koji su ovakvi kakvi jesu. Kako njega osnažiti da on ponese i ovu dimenziju koja će mu olakšati rad s korisnicima? Mislim da je u tom segmentu najprimjenjivija (S05).

Duhovnost kao dimenzija koja pomaže u rastu i razvoju osobe kroz entuzijazam u radu, jer sama ta pomažuća aktivnost ima djelotvoran učinak i benefite na supervizante, odnosno supervizora.

Da, ma duhovnost u socijalnom radu je nešto što nam daje neku malo veću dimenziju. A kad u socijalnom radu dodatno dodate tu svoju dimenziju duhovnosti, onda imate taj neki entuzijazam prema korisnicima, osobama, prema kojima je usmjeren vaš rad. I to je sigurno, mislim ja to doživljam kao podršku. ... Pa, u tome vidim veliki benefit i prema korisnicima, ako sam ja netko tko ima veći entuzijazam i tko im želi više, više pomoći, a neću sagorjeti i upasti u onu nekakvu suhoparnu primjenu metoda, nego negdje ipak na toj razini. Meni je, kažem, osobno pomažuća i samim time hvalevrijedna (S06).

Traženje smisla

Traženje smisla je jedna od tema koja dolazi do izražaja kod sudionika ovog istraživanja. Ona se očituje kroz tri podteme: smisao života, smislenost situacija i davanje smisla svemu što radimo.

Čini mi se da duhovnost otvara tu perspektivu, općenito otvara smisao, i čini mi se da je duhovnost povezana sa smislom tako da koji put i ti zastoji u radu s klijentima, neovisno s kim ljudi rade, može pomoći da im nekakao bude lakše nositi se i sa samim sobom prije svega, a onda evo i u konkretnom radu s ljudima. Ta integracija ide, kažem, koji put i čini mi se najviše onako spontano na neki način, uz posredovanje osobe. I uz posredovanje nekih svojih datosti koje donosimo u supervizijsku grupu (S01).

Duhovnost je bitna dimenzija u otkrivanju čovjekova smisla i biti života.

Čini mi se da smo se svi pomalo pogubili u otkrivanju čovjekovog smisla ili nekako biti života, a onda, kažem, nekako je posredovanje duhovnosti itekako bitno za sve. Neovisno o tome da li su oni svjesni duhovnosti, svjesni odnosa prema Bogu, svojih nekakvih dimenzija i ove duhovne dimenzije. Ali, kažem, kroz naglašavanje negdje tih dimenzija koje su... koje nekako čiste taj pogled prema čovjeku, prema nama samima ili prema čovjeku koji je prekoputa nas (S10).

Duhovnost daje smisao profesionalnom djelovanju u psihosocijalnom radu i na taj način je povezana sa strpljenjem i uspješnošću u što kvalitetnijem profesionalnom radu.

Meni daje smisao, meni moja duhovnost u radu daje smisao mom radu, daje mi strpljenje da mogu nastaviti, daje mi snagu da mogu nastaviti, daje mi vjeru da onda kad se sve raspada i dalje ima smisla, odnosno to povjerenje da koliko god u tom trenutku meni ne sliče ni na što, ipak u nekom trenutku, daje mi taj smisao, evo, poslu koji radim. Daje mi smisao tom trudu koji ulažemo bez da vidimo rezultate. Daje mi snagu da nastavim, strpljenje da ustrajem (S05).

Duhovnost pomaže u otkrivanju smisla života i čvrsti je oslonac u profesionalnom radu.

Sama duhovnost je promišljanje i o smislu života, da vidimo da on negdje postoji. Dakle, to je za mene ona neka malo dimenzija iznad, ali unutarnja dimenzija koju mi zapravo njegujemo i u kojoj bi trebali rasti, ili bi se trebali truditi rasti, a sad, što život donese, ne znam. Svakako, meni je pomažuća da se na nju uvijek mogu osloniti, evo, pa tako i prema strankama. Nikad ja to posebno ne ističem, nešto kao da im na nos guram, na to sam zapravo obazriva. Ali, da provučem kroz nekakav segment, to da (S06).

Dostojanstven pristup osobi

Tema koja je došla do izražaja je i dostojanstven pristup osobi. Ona u sebi uključuje šest podtema: privaćanje, neosuđivanje, pogled na jedinstvenost osobe, vrijednost osobe, poštivanje, uvažavanje osobe.

Tako jedna sudionica kaže:

Kažem ponovno, nesvjesno je koristim, i ona je ljekovita za ljude koji su u superviziji i za moje korisnike, ja ću reći. Ja imam iskustvo da kolegice moje kažu - znate kolegice, Vas stranke vole. I ja sam jednom išla s njima razgovarati o tome zašto mene stranke vole. Zato što ih prihvaćam onakve kakvima jesu, bez osuđivanja, i to ljudi osjete. I sami kažu, vi me razumijete na drugačiji način. Ljudi osjete, jednostavno osjete, to nešto u nama (S04).

Na jedan specifičan način sudionici izražavaju upravo prihvaćanje korisnika i neosuđivanje, sa svim što oni jesu, i tu im upravo pomaže njihova duhovnost.

Meni je ovaj moj vjerski dio, znači moj dio s vjerom i s Bogom pomaže da zapravo to i živim. Znači, da ovo prihvaćanje ljudi, osvješćivanje, pomoć, neosuđivanje koje je po meni najbitnije, znači prihvaćanje njih onakvih kakvi jesu i biti s njima na putu koji prolaze, kroz različite životne nedaće. Ja sam radila dosta i s ovisnicima, pa sad dok ovo pričam mogu, evo, posvjedočiti koliko je njima to važno da ih prihvatimo onakve kakvi jesu i da ih ne osuđujemo. Ali, to je neki moj pojam, i u tome mi stvarno pomaže ovaj dio vjerski, moj vjerski dio koji imam (S10).

Istaknuta je dragocjenost i vrijednost svakog korisnika, njegovo ili njezino ljudsko dostojanstvo.

Mislim da je u socijalnom radu taj segment lako primjenjiv, ako ćemo ga gledati kroz segment da je svako ljudsko biće vrijedno i dragocjeno i kao takvo vrijedno našeg truda, rada, uvažavanja i poštovanja. U tom segmentu mi je duhovnost nešto što mi pomaže, moja duhovnost da sa svom nevoljom kojom radim, a radim, držim glavu iznad vode. I gledam moje kolege koji to imaju i one koji nemaju, i koliko im je teže... Kažem, nisam

dovoljno razmišljala o tome, možda sad kad pričam mi je jasnije zapravo koliko to i primjenjujem, a da uopće ne razmišljam. Te neke povratne informacije, ja ih više čujem iz ovoga mjesta, iako ljudi ne znaju. Ali, kad mi ljudi kažu da se osjećaju uvaženo i poštovano onda znam da to proizlazi iz duhovnosti (S05).

Važnost tolerancije i međusobnog uvažavanja samih korisnika ili supervizanata u grupi očituje se putem dimenzije duhovnosti.

Pa evo, ja govorim, ja provučem, dakle, te neke priče i osobna svjedočenja, dakle nešto. I dakle, kad pričamo o samoj toleranciji, o međusobnom uvažavanju, poštovanju, neosuđivanju, dakle prenošenju takvih nekakvih stavova, pa dakle, kroz priče neke se dotaknem. Ja sam zadnje radila, kažem, te priče od Anthony De Mella pa svašta nešto, tako priče koje se odnose i koje bi u tom trenutku bile dane i korisne, ovisno naravno o temi. Ja osobno, kažem, primjenjujem neke priče, ali nastojim, jasno, biti obazriva i ne navaljivati (S06).

Svjesnost osobe

Tema svjesnost osobe izvedena je iz izjava sudionika ovog istraživanja. Ona se očituje kroz nekoliko podtema: unutarnja dimenzija, dubina osobe, svjesnost „sada i ovdje“, prihvaćanje emocija, shvaćanje sebe.

Ako gledam, gledam s ove strane što duhovnost uopće jest. To je, znači, prihvaćanje emocija, razumijevanje druge osobe, neka svjesnost o tome gdje smo sada i ovdje. Kako sam gestaltista, meni je važno sada i ovdje. Onda bi po meni bilo, supervizija je po meni na neki način i rasterećenje od stresa, od priča s kojima ljudi dolaze. Sposobnost, odnosno kroz rad s njima ih vraćamo negdje da osvijeste gdje su sada, u ovom momentu, što se s njima događa, znači, ne samo umno već i tjelesno i na razini osobnog nekog stava, da bolje razumiju što se s njima događa u ovom momentu s njima osobno (S04).

Duhovnost je prisutna u svakom čovjeku, ali nije uvijek osvještena i on je često nije svjestan. Svjesnost znači da cjelokupno djelovanje profesionalca proizlazi iz stvarnosti da pred njim uvijek stoji čovjek - bilo kao korisnik ili, za supervizora, supervizant.

Međutim, kažem, mislim da pitanje duhovnosti nekako leži u pristupu ljudima općenito, samo što ponekad ljudi to ili nisu osvijestili ili ne obraćaju pozornost previše na taj dio osobe. Ali nekako uvijek naglašavanje tog osobnog odnosa u odnosu prema čovjeku iz koje god perspektive mu pristupili (S01).

Svjesnost uključuje da supervizori budu maksimalno profesionalci u svakom trenutku svoga djelovanja, bez procijenjivanja i pristranosti, prihvaćajući druge osobe - supervizanta ili korisnika - onakve kakve jesu. Važno je djelovati neovisno i odgovorno, a tu je upravo nužno trajno produblјivanje svjesnosti o sebi.

Znači, da ne procjenjujem, da nisam pristrana, da nekako nema ni jedan taj moment koji bi mi davao da tu osobu stavljam u kontekst manje vrijednosti. U tom smislu smatram da je to taj moj dio duhovnosti, duhovnog razvoja, gdje mogu prihvatiti biće takvo kakvo je. I da u superviziji nisam pristrana, da nemam nekakav dio da svoje loše iskustvo prenesem na drugoga, da budem u cjelosti distancirana od tih osobnih stvari i da mogu djelovati neovisno i odgovorno... Mislim da je duhovnost nešto u nama i nekako mislim da uvijek ima smisla produbiti svjesnost o sebi, i da je nekako duhovnost taj dio. I da je važno raditi na tome i naprosto težiti uvijek nečemu višem, evo. I da je ta duhovnost uvijek meni nešto više, uvijek doticati taj dio pomicanja granica razumijevanja i svega ostalog. Da povećamo taj dio svjesnosti o nama samima (S07).

Nematerijalne vrijednosti

Tema nematerijalne vrijednosti kao izraz duhovnosti uključuje u sebi osam podtema: vjeru, nadu, ljubav, mir, izvor snage, sigurnost, kreativnost i estetiku.

A duhovnost doživlјavam kao sveukupnost moga bića koje nekako nije materijalno, već nekakav nad-ja, u smislu, ne znam kako bih to opisala. Nešto što, ne znam kako bih opisala, mislim ja se uvijek naslanjam na gestalt jer sam ja išla na gestalt gdje mi stalno radimo na svjesnosti i idemo gestaltistički na cjelinu bića u smislu i tjelesnog i duhovnog. Cijeli taj naš duhovni razvoj koji bi bio nešto nematerijalno, nešto što je, što sadržava i etiku i moral, sve što nije opipljivo, a zapravo nešto što je iznad nekog okvira (S07).

Duhovnosti, sudionici kao supervizori često puta nisu svjesni, ali je ona prisutna. Ona se očituje upravo kroz mir koju supervizori posjeduju u svojoj osobi i prenose ga supervizantima.

Puno nas koji to primjenjujemo prepoznat će da to radimo, da duhovnost primjenjujemo, a da nismo svjesni definicija i svega onoga što radimo u superviziji. I meditacija, i relaksacija, i razgovor sam sa sobom, nekakvo osvješćavanje sebe, mindfulness, mislim da je svjesnost jako važna negdje. Samosvijest, osvijestiti samom sebi što se događa u tom momentu, to su stvari koje su jako bitne. Ne ide to kod svih, jel'... Nisam ni svjesna bila koliko je to isprepleteno zapravo i koliko je važno da čovjek ima mir u sebi i onda taj mir nekako prenosimo i na onoga tko je s nama u sobi (S04).

Vjera, nada i ljubav kao izrazi duhovnosti kod supervizora u radu, te kod supervizanata kao osoba u fokusu za vrijeme supervizijskog procesa.

Koliko je to sad povezano, kažem, meni je povezano s mojom duhovnošću i s duhovnošću općenito. To pouzdanje da ima smisla. I daje mi to još nešto, to što mogu povezati da nije baš sve u mojim rukama i da mogu nekako s tim nastaviti, okej, nije sve u mojim rukama, jel', treba nekad pustiti. Evo, tako da mogu i predati i reći - ja idem do ovdje, a sad Ti nastavi. Tako da kažem, uvijek mi je [duhovnost] bila bitna i ja ne znam bih li mogla dan bez tih mojih važnih trenutaka nastaviti. Mislim da ne bih, ja stvarno mislim da ne bih. Gledam moje kolege, kažem, koji to nemaju ili je jako slabo izraženo, puno, puno im je teže (S05).

Prepoznavanje nematerijalnih vrijednosti kroz ohrabrenje, nadu i podršku.

Tamo gdje sam prepoznala da je osobi prihvatljivo govoriti o duhovnim temama te integrirala duhovnost, odaziv je bio jako dobar. Supervizanti su istaknuli da su doživjeli podršku, ohrabrenje, nadu... Reflektirali su da su kroz takav pristup osjetili da ih se prepoznaje kao pojedince i da im se podrška daje u skladu s njihovim vrijednostima (S08).

Nematerijalne vrijednosti posredovane kroz ljepotu i kreativnost - i to je duhovnost.

No, duhovnost mogu promatrati i šire, u kontekstu svakog čovjeka koji vidi plemenitost, dobrotu, mir i čezne za ljubavlju. Duhovnost je čežnja u našem djelovanju, sve lijepo, dobro, kreativno je plod duhovnosti u čovjeku. Njegov unutarnji svijet i susret sa samim sobom (S09).

Sveobuhvatnost osobe

Integritet, odnosno sveobuhvatnost osobe kao izraz duhovnosti moguće je sagledati kroz šest podtema: njegovanje duha, zdravlje, cjelovitost osobe, doživljavanje kompletne osobe, sveukupne potrebe odraza integriteta osobe.

Jedna sudionica navodi:

Nekako, ja kažem, meni je bitno to naglašavanje ljudskih sastavnica čovjeka koji je i duh i duša i tijelo. I kažem, naglašavanje tih ljudskih dimenzija da ne odemo u čisto psihologiziranje i neku fizičku dimenziju, nego da im pomognemo nekako shvatiti njih u njihovoj cjelovitosti. I kažem, naglašavanje te duhovne dimenzije (S01).

Izraženo je zadovoljstvo i ispunjenost profesionalca kada uspije cjelovito pristupiti osobi, s punim integritetom. U ovome se prepoznaje upravo integritet duhovnosti u socijalni rad, iako još uvijek u nedovoljnoj mjeri, ali se osjeća ta razina podrške kroz duhovnost kao potrebu za unutarnjim ustrojem. Supervizori naglašavaju oprez u pristupanju s tog aspekta.

Jedno je duhovnost, što uključuje općenito nematerijalne vrijednosti kojima se čovjek rukovodi u životu i do kojih drži, koje su vezane uz moralnost i odraz su integriteta osobnosti pojedinca. Drago mi je što mogu i na taj način, još cjelovitije, pristupiti osobi i dati joj još jednu razinu podrške što je primjerena njezinoj potrebi i unutarnjem ustroju. U primjeni duhovnosti sam oprezna, nikad je ne namećem. Provjeravam da li je osoba spremna voditi razgovor i o toj dimenziji. Nemam negativnih iskustava s primjenom duhovnosti (S08).

Važno je u socijalnom radu osobi pristupiti holistički i integrativno. Bitno je uključiti sve dimenzije čovjeka, pa tako i duhovnu dimenziju. Svaka osoba je jedinstvena cjelina i bitno

ju je upoznati i iskoristiti sve resurse da bi joj se u cjelosti pristupilo i odgovorilo na sve njezine potrebe.

Čini se važnim u superviziji biti svjestan svoje duhovne dimenzije i shvatiti je kao važan aspekt u našem životu, kao što su i druge dimenzije čovjeka: fizička, psihička, socijalna i duhovna. Nekome će ona igrati najvažniju ulogu u životu i potrebno ju je koristiti kao sredstvo osvješćivanja i podrške kako korisnicima, tako supervizoru i supervizantima. Isto tako važno je prepoznati i neke elemente povezane sa strahom i krivnjom koji su povezani, a proizlaze iz duhovne ili religijske dimenzije ili loše shvaćenog odgoja. U tom slučaju je važno to ponovno osvijestiti i upoznati i raditi na duhovnosti kao podršci koja unosi vjeru, nadu i ljubav. Ove vrijednosti služe u jačanju i rastu naše osobnosti (S09).

Zajedništvo

Tema zajedništva kao definiranja duhovnosti u sebi uključuje sedam podetema: podršku, odnos s drugima, razumijevanje druge osobe, empatiju, iskazivanje pažnje, multikulturalnost, prihvaćanje u različitosti.

Jedna sudionica navodi:

Da, i relaksaciju, disanje. Pa čak znamo nekada i dijeljenje nekakvo iskustava i razmjena, sve ovisi od grupe. Pogotovo kod stresa i kod tih nekih situacija se dosta tih elemenata iz religioznog može primjeniti. I da razumiješ, i da prihvatiš tu neku toplu riječ, i od grupe i od supervizora, to je isto jako važno (S04).

Tema duhovnosti povezuje sudionike u supervizijskoj grupi, ali neki puta se ta tema izbjegava zbog opterećenosti da se netko ne bi osjetio diskriminiranim, i sl. Sudionici naglašavaju važnost komuniciranja i jasnoće poruka, te korektnosti u grupi. Ukoliko postoji ozračje otvorenosti i povjerenja u grupi, onda se o svemu može razgovarati, o čemu govori iskaz sudionice:

Nekako mi se čini da smo mi kao profesija jako... da ne donosimo tu temu duhovnosti dovoljno i izbjegavamo je. I nekako imamo dojam da ćemo time nekoga uvrijediti, možda nekoga diskriminirati. Danas smo jako jako, pa neću reći sekularno, ali hajde, na taj

način, i sada ako ćemo raditi tu temu, nekako mislim da je važno i korektno da onda to i kažemo. Kažem, zna biti različitih reakcija. Moj odnos s ljudima je uvijek... mislim, ne kažem ja sada vama - ja pristupam sa strane duhovnosti, nego to je nešto što ide kroz mene, ali mora biti vidljivo u mom pristupu prema osobi ili grupi s s kojom radim (S05).

Sudionici istraživanja kao supervizori prisjećali su se situacija iz supervizijskih grupa u kojima se otvoreno pričalo o duhovnosti i iskustvima nadilaženja situacija putem nadnaravne dimenzije, razgovora o odnosu prema Bogu kao izvoru snage i moći i podrške grupe supervizanata koja je imala slično iskustvo.

Više puta smo u superviziji razgovarali o duhovnosti. Primjerice, dolazi mi u sjećanje situacija u kojoj supervizantica opisuje iskustvo nošenja u teškim životnim okolnostima. Mislim da je bilo važno da je supervizijska grupa posjedovala određeno zajedništvo i koheziju, te su se svi međusobno ohrabrivali i izražavali svoje jedinstvo u raznolikosti. Onda se u toj i takvoj supervizijskoj grupi moglo rasti i izreći ono što nose u sebi i svoje intrapsihičke procese (S09).

Interpretacija rezultata putem definiranja tematskih područja jasno ukazuje na definiranje duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada kroz etiku i moral koji se ogledaju u vrijednostima, stavovima, izborima i odlukama samih supervizanata u radu supervizijske grupe, a osobito su prisutni u radu s korisnicima, te formulirani kroz supervizijska pitanja i osobu u fokusu. Religioznost je značajna komponenta definiranja duhovnosti, prema iskazu sudionika ovog istraživanja. Oni definiraju duhovnost kroz kategorije odnosa s Bogom, prožimanja teologijom, pripadnosti religiji, molitvene podrške, transcendentalnosti i religijskih verovanja, te su se neki od supervizanata usmjerili upravo na kršćanstvo kao religiju i djelovanje Duha Svetoga. Definiranje duhovnosti kroz osobni rast i razvoj je tema koja u sebi uljučuje i refleksiju, osnaživanje, životni entuzijazam i ono što je u čovjeku najbolje što on jest. Traženje smisla vezano uz različite životne situacije i pronalaženje životnog smisla jedno je od područja definiranja duhovnosti. Osoba i njezino dostojanstvo u pristupu supervizora i supervizanata je tematsko područje koje se ogleda u prihvaćanju, neosuđivanju, poštivanju i uvažavanju svake osobe u profesionalnom djelovanju. Definirati duhovnost je također moguće kao svjesnost osobe

koja se očituje kroz unutarnju dimenziju i dubinu osobe, prihvaćanje emocija, te sposobnost biti ovdje i sada. Sudionici ovog istraživanja definiraju duhovnost i pomoću nematerijalnih vrijednosti kao što su vjera, mir, nada, ljubav, snaga i sigurnost, kreativnost i estetika. Duhovnost se definira i kroz sveobuhvatnost osobe kao takve: zdravlje, odraz integriteta. Definiranje duhovnosti putem zajedništva ogleda se kroz empatiju, podršku, multikulturalnost i prihvaćanje u raznolikosti.

Stoga duhovnost u superviziji psihosocijalnog rada možemo definirati kao jedan sveobuhvatan termin koji se očituje u više tematskih područja i zaključiti, na temelju izjava sudionika istraživanja, da između supervizije i duhovnosti postoje neke zajedničke značajke.

7.2. Situacije u superviziji u kojima je moguće raditi na duhovnosti

Tablica 2.

Gdje u superviziji možemo raditi na duhovnosti prema iskustvu sudionika - supervizora

TEME	KODOVI
Supervizija u vjerskim ustanovama	<ul style="list-style-type: none"> • katolički vrtići • pastoralne djelatnosti • Caritas
Religijske teme	<ul style="list-style-type: none"> • produbljivanje religijskih tema • pitanja savjesti i krivnje • pronalaženje smisla patnje u misteriju križa
Etičke dileme	<ul style="list-style-type: none"> • sustav vrijednosti • tolerancija različitosti vjeroispovijedi • unutrašnji svijet supervizanata
Suočavanje s rizicima korisnika	<ul style="list-style-type: none"> • bolest • invaliditet • izbjeglištvo

	<ul style="list-style-type: none"> • starenje osobe • zlostavljanje djece
Dublje razumijevanje odnosa u supervizijskoj grupi	<ul style="list-style-type: none"> • važnost odnosa supervizant-supervizor • prihvaćanje • poštivanje supervizanata
Suočavanje s teškim životnim situacijama	<ul style="list-style-type: none"> • smrt • tugovanje • pitanja životnog smisla • pitanje pravde • oprostjenje • snažne emocije • osnaživanje u putanji u teškoj situaciji • vraćanje nade u život
Prednost osviještenosti o temi duhovnosti	<ul style="list-style-type: none"> • pokretanje na inicijativu supervizanata • pokretanje teme duhovnosti spontano • samopomoć socijalnom radniku – profesionalno • doživljaj socijalnog rada kao poziva, a ne posla • neizravan utjecaj teme duhovnosti na rad
Duhovnost kao resurs podrške supervizantu	<ul style="list-style-type: none"> • sagorijevanje na poslu • stresne situacije • uznemirenost

	<ul style="list-style-type: none"> • konflikti na radnom mjestu • medijacija i međuljudski odnosi
--	---

Situacije u superviziji u kojima je moguće raditi na temi duhovnosti došle su do izražaja u osam tematskih područja: supervizija u vjerskim ustanovama, religijske teme, etičke dileme, suočavanje s rizicima korisnika, dubinski pristup osobi, bezizlazne situacije, prednost osviještenosti sudionika o duhovnosti, duhovnost kao resurs podrške supervizantu.

Supervizija u vjerskim ustanovama

Duhovnost je svakako moguće primjenjivati u vjerskim ustanovama u kojima su najčešće zaposleni profesionalci koji duhovnost povezuju s religioznošću i prakticiraju duhovnost i u svom privatnom i profesionalnom životu. Tu su došle do izražaja predškolske ustanove, pastoralno djelovanje, te socijalno djelovanje.

U superviziji, mislim da je važno procijeniti s kim možeš na takav način raditi, bilo individualno bilo grupno. Jer, kažem, ako imaš grupu ljudi koji rade u nekim savjetovalištim, koji imaju tu dimenziju religijsku, onda s njima svakako možeš više raditi nego s nekime tko nije u vjeri. To je isto važno, da nekome ne guraš te svoje ideje pod vidom da je to za mene dobro, ako je nešto za mene dobro, ne znači da je za nekoga drugoga dobro. Tako da stvarno ja nemam odgovor na to pitanje u ovom momentu (S04).

Sljedeći iskaz upravo opisuje superviziju u katoličkom vrtiću:

Pa, ja sam imala jednu grupu, supervizijsku grupu s odgajateljicama u jednom katoličkom vrtiću, tako da mi je to nekako najživlje iskustvo primjene duhovnosti budući da su i one same djelatnice jednog katoličkog vrtića i onda njima to nije bila strana tema, budući da su i one nekako... i same su primjenjivale taj duhovni element u radu s djecom... Mislim da je i tu očitovanje duhovnosti, u autentičnosti kojom pristupamo ljudima (S01).

Religijske teme

Religijske teme u superviziji prisutne su na direktan ili manje direktan način. U analizi intervjuja došle su do izražaja podteme: produblјivanje religijskih tema, pitanja savjesti i krivnje, pronalaženje smisla u patnji i misteriju križa.

Tako da mislim da to ima veze, važno je potaknuti tu osobu na promišljanje, na meditaciju, kako god to nazvali. Mislim da je važno, a često nemamo vremena za promišljanje. Ono što ljudi na superviziji kažu, supervizija je veoma zaštićeno mjesto. Ali ti kad se vratiš u žrvanj, pogotovo centara za socijalnu skrb gdje ljudi nemaju vremena niti razgovarati o slučaju, kamoli promišljati o slučaju, mislim da je supervizija baš pravo mjesto gdje ljudi mogu, gdje oni sami kažu - ovo je sigurno mjesto i ima vrijeme za mene. I to je nešto što nam nedostaje. Meni je supervizija moja druga ljubav, moja druga profesija. I često razmišljam koliko je vezana ta moja religioznost, moja duhovnost sa radom, sa supervizijom. Mi pomažemo ljudima, čim pomažemo ljudima imamo tu neku ljubav za druge, mislim da to socijalni rad, i je. I ima puno veze s religioznošću (S04).

Osobe jake duhovnosti neminovno u grupu donose duhovne i religijske teme i biraju supervizora koji je dubok i živi i intenzivno razvija svoj duhovni život.

Ne bih nikad donijela tu temu ako ne bih dobila njihovu dozvolu, da je nisam obrazložila zbog čega i što sam ja prepoznala i je li se oni slažu sa mnom u tome. Znači, tu temu ako ću donijeti, donijeti ću je u grupu gdje se već stvorilo povjerenje, gdje se dobro poznajemo i gdje znam da im to neće biti uvredljivo i povredljivo, ustvari povredljivo, manje uvredljivo, to je teška riječ, više povredljivo. I onda kad to radim, radim na taj način, u sigurnom okruženju sa sigurnom grupom ljudi. Recimo, meni je to bilo fenomenalno u jednoj supervizijskoj grupi koja je sastavljena od ljudi s različitih strana, ali to su bili pojedinci koji su htjeli i mene angažirali, oni su se našli i mene angažirali kao supervizora jer su svi, ali do jedne osobe, bili osobe jake duhovnosti (S05).

Supervizor ne primjenjuje duhovne, odnosno religijske pristupe sustavno, nego kad prepozna ozračje za produblјivanje, usmjerenje grupe ove vrste, onda odgovara na potrebu same grupe.

Duhovnost ne primjenjujem sustavno nego povremeno, u pojedinačnom slučaju ili dijalogu s određenom osobom. Ukoliko iz riječi i iskustva supervizanta prepoznam da govori o svojim religijskim temama, ja otvorim mogućnost da se tema produbi u tom smjeru. Ako razumijem da on svoje iskustvo i doživljaj povezuje s vlastitom duhovnosti, ponudim mu pitanje ili odgovor što ide iz područja duhovnosti. Važan mi je odaziv i želja osobe, pa uvijek provjerim da li ona želi govoriti o toj perspektivi (S08).

Etičke dileme

Situacije u superviziji povezane s temom etičkih dilema izražene su kroz sljedeće pod teme: sustav vrijednosti, tolerancija različitosti vjeroispovijedi, unutarnji svijet supervizanta.

Evo, dakle ja stvarno naletim na ta neka dobra iskustva. Ja osobno nisam doživjela da mi je netko posebno u otporu ili da mi je nešto komentirao. Nekad imamo onih nekakvih provokativnih pitanja, možemo ih shvatiti provokativnima ili ne, ali ako se ona ne tiču samog predmeta nego samih komentara, ako se ne tiču samog fokusa u superviziji, ja to vrlo lijepo obrazložim i nekako kažem. I ja se osobno ne nađem u neugdnoj situaciji, nego ja imam svoja neka uvjerenja i ja sam tu supervizor, pa sad niti ću ja nekome nametati svoja uvjerenja, već ja sam tu da prepoznajem i radim svoj supervizijski rad. A koliko će to netko primiti i prepoznati, to je njegova osobna odgovornost (S06).

Situacije u superviziji kada zakonske norme ne nude prihvatljiva rješenja za pojedine situacije i kako preuzeti odgovornost.

Naravno, sa svim supervizantima je razmatranje općih duhovnih, moralnih vrijednosti put da se bolje snađu u situacijama donošenja odluke i preuzimanja odgovornosti, posebice kada zakonska norma ne nudi prihvatljivo rješenje (S08).

Osobe koje to žele i rado prihvaćaju, tu sam slobodna, i oni sami izražavaju u povratnim informacijama dobrobiti koje su dobili kroz određene duhovne sadržaje o kojima smo razgovarali. Također, pitanje etičkih dilema koje je u superviziji prisutno i važno područje

bude povezano i s religioznošću, pitanjima savjesti, pitanjima savjesti korisnika, i to je jedno neminovno područje na koje sam naišla u supervizijskom radu (S09).

Suočavanje s rizicima korisnika i supervizanata

Situacije u superviziji koje su povezane s duhovnosti na temu suočavanja s rizicima korisnika i supervizanata sadrže podteme: bolest, invaliditet, izbjeglištvo, starenje, zlostavljanje djece, sagorjelost supervizanata.

Ja ću sada reći, ne znam, kad primjenjujem duhovnost, kad je netko sad u fokusu i priča svoju priču kako se teško nosi sa svojom situacijom, ne razumije neku majku koja je dijete mogla zlostavljati ili nešto. Često je tebi ući zapravo u cipele takve osobe jer si stručnjak i moraš voditi računa što se događa istovremeno s tobom kao osobom i s tobom kao stručnjakom. Ili kad se radi o situacijama kad je osoba izložena stresu, nerazumijevanju kolega, nosi ljutnju prema nadređenima, ljutnju na sustav kakav je. Neki zapravo ne naprave ništa od toga što su zapravo uzeli kao ideje, ali kažu sami da samo to što su razmišljali o tome, već su na neki način postavili stvari na svoje mjesto i vidjeli možda nekakvo drugačije rješenje situacije ovisno o tome što se događalo (S04).

Situacije u superviziji kada se prepozna sagorjelost i potrošenost samih supervizora su područja gdje primjena tema i metoda iz duhovnosti može biti snažan resurs u radu supervizora i supervizijske grupe.

Mislim, moje iskustvo pomagača je da su ljudi jako potrošeni i doslovce smo smanjili kapacitet za empatiju i za taj pomagački dio nas i onda osobi koja je jako potrošena nekada ovo djeluje jako provokativno. Ja mu tada primijenim duhovnost na način da ga uvažim, uvažim njegovu potrošenost, da mu je ne ranjavam, da mu je potvrdim kao nešto što je stvarno i vidljivo te postoji. Da je potpuno okej što on sad nije okej i da vidimo što mu može pomoći da bude barem malo više okej. Kako bih rekla, kad neću ući kroz vrata ući ću kroz prozor (S05).

U situacijama u superviziji kada supervizor nema dovoljno iskustva i samopouzdanja duhovnost mu može poslužiti kao izvor snage i resurs vođenja supervizijske grupe.

Moja pozitivna iskustva su vezana uz osnaživanje osoba, relaksaciju, smanjivanje stresa, veći osjećaj sigurnosti i moći osobe. Prvenstveno pozitivna iskustva su povezana sa mnom kao supervizorom u smislu određene sigurnosti, osnaživanja u složenosti supervizijskih procesa i rada na određenim problemima. Moja molitva i predanje u Božje ruke supervizijske grupe su mi davale sigurnost da je Duh Sveti na djelu i da on sve ono što ja pogriješim ili nespretno napravim može dozvoliti da iz toga učim i sama i supervizanti (S09).

Dublje razumijevanje odnosa u supervizijskoj grupi

Tema dublje razumijevanje odnosa uključuje podteme: važnost odnosa supervizant-supervizor, međusobno prihvaćanje i poštivanje supervizanata.

Da, pa raznolika su, kažem, iskustva. Možda, s obzirom na grupu, nekad je ona [duhovnost] izravna i nekad ljudi imaju potrebu možda razgovarati i nazovu to takvim imenom. Ali, kažem, mislim da ljudi i kad nisu osvijestili taj duhovni dio u sebi ili u drugima, mislim da su potrebni ili na neki način kroz neke njihove poteškoće i stavove izvire iz njih taj dio. Ja kažem, ako procijenim s obzirom na grupu pa se prilagodim, ali nekako bitno mi je, eto, posredovati to kao supervizor, stav tog nekog milosnog prihvaćanja sebe i drugih, nekakvo dublje razumijevanje pa i oprost, koji je, onako, vrlo bitan što se tiče sebe i rada s drugima, neosuđivanje (S01).

Implicitno ili eksplicitno prisutne su teme duhovnosti kod supervizijskih pitanja koja se analiziraju u grupi, često kod narušenih međusobnih odnosa u timovima iz kojih dolaze supervizanti. O tome govore i sljedeći iskazi sudionika ovog istraživanja, odnosno supervizori:

Duhovnost koristim u svakom segmentu otežanog funkcioniranja, jako puno. U narušenim obiteljskim odnosima, u narušenim partnerskim odnosima, u narušenim roditeljskim ulogama. I meni je jako žao što ljudi... mislim, ja dovoljno dugo radim pa imam iskustva i s jednim i drugim... osobama kojima je duhovnost bitna ili ne bitna, i ne samo nebitna, nego ima ljudi kojima je duhovnost mjesto ljutnje, i ja vidim koliko se oni više lome u radu

s korisnicima, jer ide vatra na vatru. Zapravo, nikada nećete dobiti po dijagnostičkom zaključku da se radi o osobi ranjene duhovnosti, naprotiv (S05).

Duhovnost se očituje i u problematici ranjenosti same osobe, a ta osoba može biti korisnik kojeg supervizant donosi dok je u fokusu, može biti sam supervizant ili supervizor. Tu se zrcali tema duhovnosti koju smo ranije definirali kroz više navedenih tematskih područja, od cjelovitosti, svjesnosti, osobnog rasta i razvoja i drugih tema i podtema koje smo interpretirali pomoću prvog istraživačkog pitanja ovoga rada. To potvrđuje i sljedeći iskaz jedne sudionice:

Ja bih puno pitanja supervizijskih mogla podvući pod temu duhovnosti, jer dobar dio tih odnosa ide iz tog segmenta, iako nije prepoznato možda uvijek. Kažem, u dijelu tih supervizijskih pitanja, pogotovo onih koja su odnosna, koja se dotiču narušenih ili teških odnosa, kažem, što s kolegama što s korisnicima, to je uvijek u podlozi - ta ista tema duhovnosti. Da li narušena, odnosno ranjenja duhovnost supervizanta ili korisnika, nebitno, ali ta će mi se tema često vraćati, meni osobno, jer ću je ja prepoznati kao mjesto sukoba, mjesto gdje jedna osoba iz svoje ranjene duhovnosti ne može pristupiti drugoj kao potpunoj, cjelovitoj i osobi vrijednoj. I to, recimo, na strani supervizanta mi se često vidi da je i on osoba koja u sebi ne može izaći iz svojih ranjenosti, niti kao takav pristupiti ranjenom biću. Onda je to mjesto gdje ja unosim ovaj dio (S03).

Supervizori prepoznaju teme duhovnosti i kroz određena supervizijska pitanja, bez obzira o kojem području je riječ, i osjećaju razliku između osoba u supervizijskoj grupi koji prakticiraju religioznost i onih koji imaju određene otpore prema religioznosti. Supervizor kao takav nastoji sagledati situaciju objektivno i prepoznati odakle dolaze pojedine interakcije. Jedna sudionica to opisuje na ovaj način:

Da, zna se dogoditi da određena supervizijska pitanja budu povezana s temom duhovnosti. Ali isto tako se zna dogoditi da neki supervizanti, oni koji prakticiraju i kojima vjera nešto znači, oni vam vrlo brzo to pokupe i s njima to ide lakše. Ali imate često osobe koje smatraju da im je to neka nametnuta tema i da je to nešto što njima ne treba. I onda se njima i događa da zapadaju u te neke konfliktne situacije, situacije koje su vezane za

odnose i s korisnicima i u profesionalnom okruženju. I onda, evo, kroz temu, dakle sve te dobre stvari koje imamo kroz duhovnost, pa tako i rad na sebi pa onda mi to u superviziji i nastojimo raditi na sebi kako bi stvarali te drugačije osobne uvide. Netko stvori te osobne uvide, ali da li oni dođu do toga da je to pitanje duhovnosti, to ne znam, ali definitivno se osjeti razlika između nekoga tko koristi duhovnost i načina na koji oni stvaraju uvide, za razliku od onih koji to ne čine (S06).

Situacije u supervizijskoj grupi kada je prihvaćen i uvažen svaki supervizant posljedično ulijevaju povjerenje i daju dinamiku i kvalitetu supervizijskoj grupi.

Meni, u socijalnom radu općenito, neovisno jesam li supervizor ili socijalni radnik, mi je taj dio koji mi daje razinu da osobu prihvaćam kakva jest, da budem u cjelosti bez ikakvih predrasuda prema biću koje je ispred mene. Znači, da mogu prihvatiti svakoga bez obzira na njegovu prošlost, osobna ograničenja, unatoč onome što nosi sad, što ima probleme, što god to bilo (S07).

Suočavanje s teškim životnim situacijama

Teme duhovnosti povezane s teškim životnim situacijama dođu do izražaja kroz sljedeće podteme: smrt, tugovanje, pitanja životnog smisla, pitanje pravde, oprostjenja, snažne emocije, bezizlazne situacije, osnaživanje u patnji, vraćanje nade u život.

Teme koje su bile sagledavane iz kuta duhovnosti su uključivale: smrt, tugovanje, pitanje životnog smisla, pitanje pravde, oprostjenje, snažne emocije (npr. ljutnja), osnaživanje u patnji i teškoj situaciji, vraćanje nade u život... Teme pokreću sami supervizanti ili se one spontano razvijaju. Svakodnevna stručna praksa supervizanta, što je predmet rada u superviziji, uključuje neprekidan doticaj sa životnim iskustvima korisnika s kojima rade te vlastitom reakcijom i doživljajem pomagačkog procesa i osoba u njemu. Tu se mogu javiti i elementi duhovnosti. Oni su integrirani u to kako stručnjak radi, na koja načela se oslanja, kako komunicira, koliko poštuje korisnika, kako doživljava vlastito profesionalno djelovanje, što su učinci i posljedice njegovog rada, kakav je njegov osobni unutarnji svijet dok radi i susreće druge ljude. To sve se javlja u superviziji kao tema i moguće je, prema potrebi i želji supervizanta, razmatrati to iz perspektive duhovnosti (S08).

Situacije u supervizijskoj grupi povezane s bezizlaznošću, iz percepcije supervizanta:

Pa, recimo, u nekim stanjima bezizlaznosti, da netko stvarno ne vidi mogućnost ikakvog izlaza iz neke situacije. Je li to situacija gdje je zapeo u radu s čovjekom, situacija gdje ne vidi izlaz za osobni život, pa da onda jedino možemo tražiti u tom dijelu duhovnosti unutar osobe to traženje smisla, smisla života. Ne znam, evo (S07).

Duhovnost kao resurs za nošenje s teškim životnim situacijama korisnika o kojima je riječ dok je u fokusu sam supervizant.

Pa, evo, u socijalnom radu svakako kroz neki vid podrške. Dakle, duhovnost tu može svakako u socijalnom radu pomoći da se lakše može suočavati i nositi s nekim teškim situacijama i problemima. To definitivno, ona tu može pomoći puno, mislim da je tu značajna, vezano za suočavanje i nošenje s teškim životnim situacijama. Kako samim socijalnim radnicima koji rade znači, može im pomoći da se osnaže, da im je lakše raditi možda ako se bore u zajedništvu s nečim što je iznad nas. A onda isto tako i korisnicima, naravno, sve ovisi koja struktura korisnika dolazi po pomoć. Opet velim, neki duhovnost vežu uz religiju, pa ih možemo tu nekako potaknuti, usmjeriti da i na taj način, duhovni... možda će ljudima biti lakše ako se pomole Bogu, ako se Njemu u molitvi požale, pojadaju, ako se isplaču, jel'. Mislim da to svakako može pomoći (S03).

Teškim životnim situacijama supervizanti smatraju i konfliktne odnose na radnom mjestu, među kolegama, a ponekad i konflikte povezane s korisnicima. Supervizorica osvještana u duhovnosti onda pokušava djelovati i pomoću nekih elemenata hagioterapije, kao metode koja naglašava duhovno zdravlje, osviještenost o sebi, praštanje, promjenu pogleda na situaciju i slično. Naglašavanje potencijala osobe i pozitivnosti je dobar alat koji supervizori primjenjuju kao element duhovnosti.

Donesu li slučaj ili neki teški odnos kao supervizijsku temu, bilo odnos s korisnikom ili odnos s kolegom, ja znam to primijeniti, baš taj hagioterapijski dio, da ih usmjerim na dobro, da ih usmjerim na taj dio. Mislim, hagioterapija jako puno govori o meni, ne govori ona toliko o tebi, nego kako sam ja s tim i što mogu drugačije, i sve to kombiniram često. Taj hagioterapijski pristup. I kažem - okej, koliko vam je moguće promijeniti sebe u tom

odnosu, promijeniti pogled, od sukoba ući u suradnju, ako ne možete u suradnju onda barem izađite iz sukoba, i tako. Znam ih često vraćati na ove osnovne postulate: udaljite se od teškoće i problema koje korisnik nosi. Ne gledaj čovjeka kroz njegov problem, već ga gledaj kroz njegov potencijal (S05).

Situacije povezane sa sagorijevanjem na poslu samih supervizanta koji rade sa složenim situacijama korisnika ili se nalaze u toksičnom okruženju radnog mjesta.

Dakle, često je to, kad se ima konkretna tema, fokus na sagorjevanju i to kad radimo u grupi sami, i kad ostali supervizanti reflektiraju, onda recimo se isto tako može reći, mislim ja osobno kada reflektiram, kada iz svojih cipela govorim o iskustvu i učenju da ne bih sagorjela, ja onda osobno spomenem duhovnost. Isto tako, određeni supervizanti isto kažu da to njima jako puno znači, da su to otkrili kao dimenziju i tu se izravno na takav način povezujemo. Kažem, osim ovih praktičnih vježbi koje odrađujemo. Recimo, kad baš imamo pitanje samog sagorjevanja, kako se nositi s tim određenim poteškoćama na poslu kojima nema kraja jer se stalno gomilaju, pa kažem stvarno se pozovu i drugi supervizanti, i ja osobno kažem da je to meni sredstvo osnaživanja i nošenja s određenim poteškoćama koje se tu pojave (S06).

Prednost osviještenosti o temi duhovnosti

Tema duhovnosti u supervizijskoj grupi dolazi do izražaja izravno ili neizravno. Postoje određene prednosti ukoliko postoji osviještenost o temi duhovnosti. Podteme koje su došle do izražaja u analizi ovog istraživanja su: pokretanje teme duhovnosti na inicijativu supervizanata, pokretanje teme spontano, samopomoć socijalnom radniku - profesionalno, doživljaj socijalnog rada kao poziva, a ne posla, neizravan utjecaj teme duhovnosti na rad.

Rekla sam vam prije da nasreću nisam imala negativna iskustva. Nekako mislim da je važno znati procijeniti kad u kojem momentu, kad ćeš nekoga i više od ovoga uvesti u meditaciju ja bih rekla. Mislim da je važna procjena s kim možeš i do koje razine možeš. Ja sam s nekim ljudima koji su na superviziji bili kod mene, upravo na toj duhovnoj razini se osjetila povezanije, nego s nekima koji nisu bili (S04).

Duhovnost, ako se svjesno živi kao karakteristika supervizorove osobnosti, ima utjecaja i na supervizante, a naravno i na supervizijska pitanja, odnosno krajnje korisnike.

Kažem opet, bez osobnog svog primjera življenja duhovnosti nemoguće je uopće pokazivati duhovnost ako to ostane samo na riječima ili nekom beživotnom primjeru. Kao što, evo, ne liječi tehnika, nego zapravo je bitan taj odnos, govoreći o savjetovalištu općenito i radu s ljudima. Liječi čovjek, odnosno odnos tog terapeuta i klijenta, tako i ta naša osobnost nekako može biti najdjelotvorniji pristup tog duhovnog pristupa ili tog duhovnog naglašavanja (S01).

Kapaciteti profesionalnog reflektiranja kroz duhovnost su osnažujući za supervizijsku grupu.

Pa evo, vezano uz te osobne uvide i rast, dakle koliko se mi možemo nositi, svi mi imamo neke određene kapacitete koje možemo podnijeti, vezano uz naš privatni život, ali vezano i uz profesionalni. Mi na superviziji radimo isključivo profesionalni odnos i napredovanje u nekom profesionalnom svijetu, gdje se onda oni i profesionalno reflektiraju. Međutim, kad gledamo zapravo kapacitete koje netko ima, netko tko ima razvijeniju duhovnu stranu možda ima ipak više kapaciteta, da ne kažem živaca u ovom laičkom govoru, i za rad s korisnicima i s kolegama. Na takav nekakav način se onda provlači i pitanje duhovnosti (S06).

Duhovnost kao resurs podrške supervizantu

Tema duhovnosti kao resursa podrške supervizantu može se izraziti kroz pet podtema: sagorijevanje na poslu, stresne situacije, uznemirenost, postavljanje pitanja ili odgovora iz područja duhovnosti i provjera perspektive supervizanata.

Mislim da je to jako važno, to osnaživanje, posebno nakon nekih teških situacija. Ta relaksacija na kraju susreta je isto važna. Isto tako negdje kad gledaš ovako kad netko u tako teškoj situaciji iznese neki slučaj koji je stvarno bio složen, koliko je važno to da on osjeti da može reći sve. Znači, da ga pitanjima i podpitanjima vodiš kroz cijeli proces, ali to stvarno bude onako s prihvaćanjem i neosuđivanjem, to je negdje po meni najvažnije.

I da ga onda polako, kad osjetiš da se on opustio, da je taj stress otišao, da ga onda polako vraćaš na ono zbog čega je tu, na fokus, i da ga onda nekim načinom potakneš na promišljanje što se stvarno dogodilo s njim, što se može napraviti i da u budućnosti kad se slično nešto dogodi zna kako se sačuvati (S04).

Oснаživanje i podrška u međuljudskim odnosima kod timske supervizije.

Pa evo, više je bilo problema oko njihovih međuljudskih odnosa. Znači, te neke njihove učestale svađe, zabijanje noževa u leđa i onda jednostavno moraš ih pozvati i podsjetiti ih da nas Bog nije učio tome i da moramo biti pozitivni i dobri ljudi. Jer nas Bog poziva da budemo dobri ljudi. Da ako nismo dobri ljudi, da nastojimo biti bolji, da nastojimo pronaći ono dobro u nama. I, zašto to rade, da oni zajedno rade i da bi zapravo trebali biti jedni drugima potpora. I da probaju nekako pronaći to dobro u sebi, u svemu tome, da mi zapravo i učimo iz problema. Da učimo iz problema i da bi trebali uzeti ono najbolje iz toga svega što im se događa (S03).

Supervizor vraća osobu samoj svjesnosti o njoj i resursima koje ona posjeduje duboko u sebi.

Taj dio, vrati se na sebe i dobro koje imaš i pronađi ga, donesi ga, primijeni ga, koristi ga, prepoznaj ga. Na kraju, mislim da je najveći problem nama prepoznati to u sebi. Je li ja to imam, ako imam, što ću s tim sad. Jer sam i u superviziji i u svom profesionalnom radu često svjedočila da ljudi nastoje svoje dobro, mislim u širem smislu, ne samo u smislu dobrote, skrivati, jer imaju osjećaj da će onda biti jako ranjeni, da će to netko zlorabiti i da će netko s tim nešto loše uraditi. Mislim uvijek netko hoće, nastojat će. Sve je to stvar životnih iskustava i navika da to zaštitim. Ali, nekako ljudi dobro reaguju kad dobiju dozvolu da to koriste, da je to zapravo neki najveći dio nas jer je to što je moje dobro zapravo ono što me obilježava kao osobu. Eto, u tom segmentu mogu prepoznati da to radim u superviziji, ali kažem ne samo, ne čisto samo to. Segmente i elemente ću donijeti i staviti u rad i kažem, reakcije su najčešće vrlo pozitivne (S05).

U radu sa supervizijskom grupom sudionici naglašavaju da duhovnost može biti izvor snage za supervizante koju oni pronalaze u sebi, svojoj nutrini, i to na njih djeluje osnažujuće:

Mogu reći iz osobne razine da čovjek zapravo ima taj duhovni dio i da je to izvor snage koji može pomoći u najvećim nevoljama. Sad, da li su to moje osobne nevolje, gubitak nekoga ili tako dalje... I isto tako da nekome to može dati taj dio, da li molitva ili tako nešto. Mislim da je to definitivno pozitivno, da čovjek može pronaći snagu unutar sebe, jer je inače nema gdje pronaći (S07).

Jedan od mojih pristupa uključuje vraćanje supervizanta na njegove osobne vrijednosti koje predstavljaju njegov bitni resurs za suočavanje sa životom općenito, a naročito s teškim situacijama. Duhovna vjernička praksa, naročito čitanje i molitva, spada u način kako se pojedinci vraćaju u ravnotežu i osnažuju nakon stresa, sagorijevanja, teških osjećaja... Kao što sam već ranije rekla, radi se isključivo o pojedincima za koje znam da im je ovaj pristup prihvatljiv (S08).

Interpretirajući iskaze sudionika istraživanja u odgovorima na istraživačko pitanje koje se odnosi na situacije u superviziji gdje je moguće raditi na duhovnosti, vidjeli smo i višestrukost iskaza i mnogovrsnost situacija. Mjesta gdje je najočitija i najsigurnija primjena duhovnosti koja uključuje religioznost kao važnu i najvažniju komponentu duhovnosti različite su vjerske ustanove. Voditi superviziju u takvim ustanovama neminovno uključuje pitanje duhovnosti kao resursa samih supervizanata u radu s korisnicima i vlastitom radu i razvoju, te nadilaženju stresnih i traumatskih situacija. Tamo se svakako pojavljuju situacije u kojima se obrađuju i dolaze do izražaja određene religijske teme i etičke dileme. Pitanje duhovnosti je neminovno i kod suočavanja s različitim rizicima korisnika, kao što su bolest, starost, palijativna skrb, invaliditet itd., a koji su svakako povezani i s teškim životnim situacijama. Supervizori navode situacije osvještivosti o duhovnosti i kad sami supervizanti pokrenu takvu temu u supervizijskoj grupi ili izraze neku snagu u rješavanju određenog supervizijskog pitanja ili kao resurs podrške samom supervizantu.

7.3. Kako supervizori pomažu putem područja duhovnosti

Tablica 3.

Način rada sudionika - supervizora putem područja duhovnosti

TEME	KODOVI
Metode relaksacije	<ul style="list-style-type: none"> • odlazak na posebno drago mjesto • sigurno mjesto • vježbanje sabranosti • Mindfulness • tehnike disanja i prisutnost nadnaravne dimenzije • vizualizacija • smirivanje vođene fantazije • osnaživanje
Metode temeljene na religioznosti	<ul style="list-style-type: none"> • meditacija • kontemplacija • bibliodrama • korištenje prirode • čitanje Svetog pisma • lectio divina • tehnike iz bibliodrame • važnost ljubavi za druge
Kreativne tehnike	<ul style="list-style-type: none"> • kreativne vježbe • priče • metafore • art vježbe
	<ul style="list-style-type: none"> • pozivanje na vlastitu religioznost • dobro i pozitivno u čovjeku

Reflektiranje pomoću supervizijskog pitanja	<ul style="list-style-type: none"> • religijske teme • postavljanje pitanja ili odgovora iz područja duhovnosti • provjera perspektive supervizanta
Resurs otpornosti	<ul style="list-style-type: none"> • suočavanje sa životom • suočavanje s teškim situacijama • bolje donošenje odluka uz razlučivanje • preuzimanje odgovornosti
Potreba za edukacijom iz duhovnosti	<ul style="list-style-type: none"> • kolegij u preddiplomskom studiju • kolegij u specijalističkom studiju • cjeloživotno obrazovanje

Supervizori pomažu putem područja duhovnosti kroz šest tema: metode relaksacije, metode temeljene na religioznosti, kreativne tehnike, reflektiranje supervizijskog pitanja, resurs otpornosti svih sudionika i potreba za edukacijom iz duhovnosti u superviziji i socijalnom radu

Metode relaksacije

Tema metode relaksacije ima osam podtema: odlazak na posebno drago mjesto, supervizija kao sigurno mjesto, vježbanje sabranosti, *mindfulness*, tehnike disanja i prisutnost nadnaravne dimenzije, vizualizacija, smirivanje, vođena fantazija, osnaživanje.

Svjesno primjenjujem kad su ljudi u visokoj razini stresa, onda idem baš na osjećanje svjesnosti, mindfulness, kako se to stručno već zove. Onda tu baš osjećanje s tijelom, što se događa u tom momentu, da se opusti, da pokuša zapravo osjetiti i prihvatiti što se događa s njegovim tijelom i na neki način ga vraćati, ustabiliti ga. Bila je situacija jedna gdje mi je baš kolegica, iako je to dan za superviziju, morala ići na posao, pa je došla sva uznemirena na susret i tu trebaš onda baš onako polako, smireno, baš je izuzetna situacija

bila tako da to treba polako i pažljivo opustiti, koristiti čak i neke relaksacijske vježbe (S04).

Sudionici naglašavaju važnost metoda relaksacije u superviziji nakon stresnih situacija s korisnicima ili kada se radi o složenosti organizacije u kojoj su zaposleni.

Kao što u socijalnom radu općenito može biti snažan resurs u nošenju sa socijalnim problemima, tako i supervizantima u izazovima njihove organizacije, njih samih, odnosa s klijentima. Osobito snažno duhovnost vidim kada supervizanti vide vrijednost duhovnosti i dolaze iz konteksta radnog mjesta na kojem proživljavaju izrazito stresne situacije i duhovne metode kao što je kontemplacija, meditacija, mindfulness im pomažu da se rasterete, približe sebi i jasnije sagledaju svoju temu na kojoj žele raditi. Mogu se primjenjivati i metode za zagrijavanje i formuliranje supervizijskog pitanja... Različite vrste duhovne glazbe koje slušamo, meditacije kroz slike prirode i krajolika koje potiču na radost i donose mir... (S09).

Metode temeljene na religioznosti

Metode temeljene na relaksaciji kao tema u sebi uključuje osam podtema: meditacija, kontemplacija, bibliodrama, korištenje prirode, čitanje Svetog pisma, *lectio divina*, tehnike iz bibliodrame, važnost emocije ljubavi u odnosu na Boga i međusobne ljubavi.

Navedene tehnike relaksacije mogu biti produhovljene i imati nadnaravnu dimenziju i učinak za religiozne osobe na način da djeluju na psihološkoj i fizičkoj razini relaksirajuće, ali imaju i duhovni učinak u smislu svjesnosti blizine nadnaravne dimenzije - Boga ljubavi i Njegove blizine.

Za nekoga će to biti psihološka relaksirajuća vježba koja će imati svoje učinke, a za religioznu osobu će imati dvostruko intenzivnije učinke jer je to za nju i susret s Bogom ljubavi i dobrote i boravak u Božjoj nazočnosti koja ga ohrabruje, osnažuje i Bog mu je veliki oslonac. Isto tako, odlazak na posebno drago mjesto ima umirujući karakter za nekoga samo na psihološkoj razini i smanjuje stres te ga relaksira, dok će duhovna osoba u dragim osobama koje su s njom na tom mjestu i veliki su joj štit i zaštita povesti i

Nadnaravnoga (Isusa, Alaha, Boga), jer je On najznačajnija osoba u njezinom životu koja ispunja njezin život i čini ga sigurnim (S012).

Sudionici istraživanja navode i kršćanske metode poput hagioterapije. One su nastale u kršćanstvu, ali imaju blagotvorne elemente i uključuju i druge vjeroispovijesti, agnostike ili ljude koji pristupaju duhovnosti u širem smislu, kao nečemu duboko smještenom u čovjeku i pomagalu u potrazi za smislom.

Elementi i vježbe iz hagioterapije kao što su npr. zahvaljivanje, ohrabrivanje, donošenje radosti sebi i bližnjemu, vježbanje u sabranosti... Sve su to vježbe koje primjenjujem i u supervizijskoj grupi i koje su osnažujuće i umirujuće za moje supervizante. Još mnoštvo tehnika i metoda koristim kao supervizorica. Za grupe za koje znam da su religiozne u supervizijskim pitanjima koristim metode Bibliodrame, Lectio divina i druge metode povezane s Biblijom i Riječi (S09).

Naglašava se općenito potreba brige za sebe, već kako to tko nastoji činiti putem različitih duhovnih metoda kao što su molitva i meditacija.

... I u ovoj grupi supervizantica koje su bile odgajateljice u katoličkom vrtiću, pa je to njima nekako dio i njihovog posla i svakodnevice. Kažem, meditacija i molitva, kontakt s prirodom, neki rituali opuštanja, možda na neki način neke vođene fantazije. Neki načini na koji ljudi mogu doći do svojih središta. Dnevnike također isto preporučujem kao način gdje se ljudi mogu relaksirati u smislu onoga što se događa unutar nas... Ali evo, kažem općenito, neke općenite načine opuštanja gdje stavim naglasak i na kršćansku meditaciju, kroz molitve na bilo koji način. Pa kažem i priroda je tu, i ona može posredovati da nekako opet pronađemo svoje neko središte i mjesto (S01).

Sljedeći iskaz sudionika pokušava zorno pokazati metode kršćanske meditacije koje je moguće primjeniti u supervizijskoj grupi i koja bi imala blagotvorno djelovanje na same supervizante:

... Gdje će biti sami duhovnjaci kao i ja, i da će to biti prekrasna supervizija gdje će, recimo, radnica koja je bila u visokom riziku da grubo pogriješi, ali se ipak izvukla. Ili je

još u riziku, ali će kroz meditaciju Isuse misli ti, ili kroz neku drugu, gdje će predati svoj predmet i zamoliti Boga da to dijete nađe adekvatnu priliku za oporavak od obiteljske trauma, ili ne znam sad koje bi postupanje bilo. Ali, probajte zamisliti sad recimo, evo mene kao supervizora koji bi sad, recimo, pozvao - na početku ovog susreta opustite se, zauzmite ugodan položaj - i to sve ide krasno. Joj super, sad ću se opustiti malo, joj ne moram misliti na djecu, joj jesam skuhalo ručak ili ne, nema veze, nije više bitno. Ostavite misli, opustite se, udahnite duboko, zadržite zrak, pustite zrak, pogledajte sebe u jednom prirodnom ambijentu... (S02).

Ranije smo već naglašavali u prikazu ovih rezultata da je primjena duhovnosti u superviziji moguća u grupama koje su duboko u vjeri i koliko je važno da supervizori prepoznaju svoju grupu i supervizante kroz tijek supervizije - što im najbolje odgovara - i dobiju informirani pristanak na neke od metoda koje su povezane s religioznošću ili su proizašle iz neke religije.

Kažem, zavisi od grupe. Gledam sad pitanje pa, zavisi od grupe. Ja sam imala u jednoj grupi baš onako - druga moja grupa supervizijska, te prve grupe valjda ostanu više u sjećanju - sam imala da od njih petero je njih četvero bilo baš duhovno jako duboko u vjeri. I tu sam mogla otići, i ta peta nije bila duboko u vjeri, ali se zapravo vidjelo da se s njima može raditi na malo drugačiji način. Da promišljaju, da uđu u sebe, da osjete sebe, baš meditacija, baš sam kroz meditaciju radila s njima da onako osvijeste što se događa. Baš moraš to osjetiti. Kod nekih grupa to nije moguće. To moraš procijeniti sama, osjetiti ljude (S04).

Supervizori mogu pomagati i kroz odgovarajuće tehnike koje se primjenjuju u pojedinim duhovnim metodama. Sudionica ovdje opisuje dobrodošle tehnike iz područja Bibliodrame:

Pa gledajte, u samoj superviziji ima puno kreativnih tehnika kojima se može to riješiti. Bili ste spomenuli na početku i bibliodramu, nešto sam malo upoznata s tim, proučavala sam bibliodramu. Nisam prošla edukaciju, ali jesam čula nešto o tome i čitala, čak evo neke od tehnika iz bibliodrame se mogu iskoristiti u samoj superviziji. Obzirom da je

supervizija otvorena - od tih kreativnih tehnika, karata koje se koriste do metafora, pričanja bajki, pa zašto onda ne bismo koristili i bibliodramu. Ne znam, priču iz Biblije bi uklopili u neki problem tako da stvarno mislim da to ne bi bilo loše. Još jedan dodatak u superviziji, pa zašto ne, ako može pomoći, a sigurno može, dapače. Tako da neki od tih elemenata iz Biblije i bibliodrame bi sigurno pomogli. Supervizija jest otvorena i to je područje koje se također još uvijek istražuje i svakako je dobrodošlo sve novo ako pokaže pozitivne učinke na sam tijek i ishod supervizije, pa zašto ne (S03).

Sudionici donose i druge tehnike i metode. Sljedeći iskaz govori o primjeni hagioterapije u radu supervizijske grupe:

Ali kad živim duhovnost, u vidu osobnog života, ja sam se dugi niz godina interesirala i još uvijek me jako interesira hagioterapija. Ona mi je iznimno bitna i mislim da se iz tog dijela, u profesionalnom segmentu, najviše povezala duhovnost i moj posao. Ja često znam u radu s ljudima primijeniti te neke stvari, mada nisam nešto preduboko u to ulazila (S05).

U sljedećem iskazu jedne od sudionica ovog istraživanja govori se i o tijeku supervizijskog rada i kada se sve može koristiti različite duhovne tehnike i iz kojih metoda:

Koristim duhovnost na početku supervizije za uzemljenje, uključivanje, na prorađivanju toga „kako sam i s čim sam došla na superviziju“... Ukoliko nema supervizijskog pitanja ili su supervizanti umorni, zatvoreni ili preplavljeni... puno znače određene metode, neke tehnike zagrijavanja. Prorađivanje i vlastito osvješčivanje kroz spomenute metode. Metoda Bibliodrame koju sam susrela na jednoj edukaciji socijalnih radnika snažno izvadi naše probleme od ispod tepiha, rekla mi je jedna socijalna radnica, a to je zaista potrebno i oslobađajuće za nas (S09).

Kreativne tehike

Tema kreativne tehnike uključuje četiri podteme: kreativne vježbe, priče, metafore, art vježbe.

Znači, ja bih nju mogao poslati na to područje gdje bi možda, eventualno, u toj duhovnosti se moglo napraviti sektor za duhovnost u superviziji. Gdje bi ta supervizija mogla imati takav prefiks 'duhovno' u kreativnim tehnikama. Gdje bi onda mogla biti bibliogrupa, gdje bi ta socijalna radnica ili radnik mogli kroz neku Davidovu situaciju, biblijsku, vidjeti rješenje kako se izvući od Šaula, a da ga Šaul ne ubije. Znači, vidim prostora za duhovnost. Vidim prostora na početku susreta. Ali to mora biti, ja bih rekao, unaprijed pripremljeno. Supervizanti moraju, po meni, kad ulaze u superviziju koja će imati na početku duhovni aspekt, to bi moralo biti na neki način regulirano. Da oni znaju, da daju čak pristanak, da im se ne nameće duhovnost, da je oni žele. Jer, ja svoju grupu pitam kakvi ste s kreativnim tehnikama (S02).

Sljedeći iskaz govori o konkretnim vježbama s kojima je jedna od sudionica ovog istraživanja imala iskustvo primjene u supervizijskoj grupi:

Radili smo, dakle, vježbicu, da, imam iskustvo rada tih vježbica, tih nekih radionica. Ja sam konkretno, zato to stalno spominjem, radila jednu pričicu iz Anthony De Mella, to je isto duhovna literatura koju taj čovjek piše. Pa smo u tom nekom smislu... to su bile te teme. Koliko sam zapravo zadovoljna u tom sustavu gdje me nitko ne čuje. I temeljem te teme mi smo koristili ove priče (S06).

Kreativne tehnike iz duhovnosti kao i općenito kreativne tehnike u superviziji su izvanredno sredstvo kako doći do supervizijskog pitanja ili kada cijela grupa želi raditi na vlastitom rastu i razvoju kada nema nekog direktnog supervizijskog pitanja.

I ove priče i ovo sve što se spominje, to se misli na ove kreativne tehnike i metode. Jer recimo jako puno ljudi voli te meditativne metode koje vi imate I u duhovnosti, od onog dubokog disanja, smirivanja. Dakle, sve te vježbe koje koristimo, to su sve elementi duhovnosti. I to svi oni jako vole, te priče kroz koje se prolazi. Zato ja kažem koristim te priče. Ali sam taj uvod koji koriste, meditativni, uvijek bude dobro prihvaćen. Svi to oni već znaju, jer mi radimo sa stručnjacima, manje sa korisnicima, pa samim time znaju za te metode. I to uvijek bude dobro, a to je isto jedna vrsta duhovnosti. (S011)

Reflektiranje pomoću supervizijskog pitanja

U superviziji se može pomagati kroz duhovnost na temi reflektiranja pomoću supervizijskog pitanja. Ova tema u sebi uključuje pet podtema: religioznost sudionika, dobro i pozitivno u čovjeku, religijske teme, postavljanje pitanja ili odgovora iz područja duhovnosti, provjera perspektive supervizanta.

I kroz razgovor, kroz prolaženje kroz priču, ja bih to rekla da kad oni dolaze do pitanja tog supervizijskog na neki način ih vodiš podpitanjima. Ja često vidim ono što oni ne vide u tom momentu i opet kod pitanja i podpitanja vodim ih prema tome da sagledaju, bitno je da osoba koja je u fokusu, da ona definira problem. Nekako ga vodiš na taj način, isto kao i kod ispovijedi, ja kažem čim ti izgovoriš nešto ima blagodat, učinak blagodati. Isto tako, to svaki supervizant kaže, čim on izgovori, čim se priprema, sad ću to usporediti s ispovijedi, čim se pripremaš i čim se ispovjediš, pogotovo kod supervizije kada se pripremaš i želiš biti u fokusu i iznijeti svoj slučaj, na neki način već promišljaš o tome što ćeš reći. I u momentu kad ti to izgovoriš i kažeš zapravo već imaš jedan učinak olakšanja (S04).

Neki smatraju da teme duhovnosti i religioznosti nisu primjerene za grupnu superviziju, gledaju na njih kao na privatnu stvar kojoj nije mjesto u superviziji. To je nekad povezano i sa stereotipima. Kada su sudionici o tome promišljali, prisjećali su se individualnih supervizija u kojima su nailazili na reflektiranje o religioznosti i duhovnosti.

U individualnom supervizijskom radu da, u individualnoj da. I tu mi je najviše možda... S kolegicom radim već više godina i, recimo, to je meni bilo interesantno, ja sam njoj preporučena i njoj je bilo iznimno važno da sam ja netko tko je u vjeri. Znači, tako je došla tema duhovnost. Ja sam nju pitala što to njoj sad znači, i ona je rekla da joj znači da je netko tko poznaje duhovnost i tko može popratiti njeno razmišljanje i to koliko je važna duhovnost nas kao osoba (S05).

Resurs otpornosti

Duhovnost u superviziji kao resurs otpornosti je značajna tema koja ima četiri podteme: suočavanje sa životom, suočavanje s teškim situacijama, ispravnije donošenje odluka uz razlučivanje, preuzimanje odgovornosti.

Zapravo, da imaš pravo biti ljut na nekoga, da imaš pravo ne razumijeti u tom momentu nešto. Evo, spomenula sam prije onu mamu koja je zlostavljala svoje dijete ili nije prijavila da je netko zlostavljao njezino dijete i to se često ljudi susreću s tim da budu ljuti, da budu baš, kako bih rekla, da bi pokazali svoje emocije. I to je u redu, kad si ljut na Boga možeš se s njim svađati, samo je pitanje kako to kasnije prođeš i na koji način, gdje dođeš na kraju. Da li se udaljiš od Boga ili mu se približiš? Tako je i ovdje, važno je da negdje, pogotovo naši ljudi, imaju razumijevanje da ovo nije svijet ideala, da ima jako ružnih stvari (S04).

Stres je uvijek tema supervizijskih susreta i svaka grupa i supervizant naiđe na temu nošenja sa stresnim situacijama kroz nedobrovoljne korisnike, pitanje organiziranosti na radnom mjestu, konfliktne situacije i drugo.

Ja ne znam za supervizijsku grupu gdje mi nije stres tema, imamo stres na poslu, profesionalno sagorjevanje, to je ono, tema svih tema. To je ono što se nekako podrazumijeva. Različito ću raditi s jednim i drugima. Moja duhovno jaka grupa je imala manje problema s izgaranjem na poslu, puno manje. Što znači, imali su poteškoće na poslu, imali su visoku razinu profesionalnog stresa, ali nisu imali burnout. I oni su svi jasno rekli da oni to rješavaju u velikoj mjeri svojim molitvama, meditacijom, ali baš ono kršćanskom meditacijom, svakodnevnom pripremom jutarnjom za dan. Znači, kod nikoga od njih kad sam radila, svi su bili na vrlo zeznutim poslovima, to su bile zahtjevne situacije u kojima su se nalazili i nitko nije imao visoke znakove profesionalnog sagorjevanja, jer oni su znali kako s tim. Ljudi koji to nemaju i koji mi dođu s visokim profesionalnim stresom, to je jako velika razlika. To hoću reći, osobe koje imaju svoju izraženu duhovnost i koje je znaju koristiti na dobar način, meni je bilo vidljivo da su puno manje izložene rizicima burnouta (S05).

Snažan oslonac, sigurnost i otpornost duhovnost pruža i samom supervizoru. Metode duhovnosti se ne mogu primjenjivati bez toga da supervizor nije osvješten i educiran u duhovnosti. Snažno iskustvo supervizora u duhovnosti može imati odjeka i na supervizante koji su otvoreni za takav vid osnaživanja.

Duhovnost primjenjujem i uz vlastito osnaživanje i sigurnost u superviziji. Nastojim se pomoliti u srcu prije same supervizije i zamoliti Duha Svetog da bude djelotvoran i aktivan u meni i u supervizantima. To me čini raspoloživijom za dolazak na superviziju i snažnijom. Primjerice, kod supervizijskih grupa koje njeguju kršćansku duhovnost pitam ih ili oni mene pitaju o primjeni nekih metoda u radu, npr. metode bibliodrame, to ih ohrabruje i žele na taj način istražiti svoju profesionalnu stvarnost, osobito kad su u pitanju određene konfliktne situacije međuljudskih odnosa ili primjenjujem neke tehnike iz hagioterapije, primjerice pitanje oprosta, praštanja i pomirenja (S09).

Potreba za edukacijom iz duhovnosti u superviziji i socijalnom radu

Tema koja je došla do izražaja u ovom istraživanju je i potreba za edukacijom iz duhovnosti u superviziji i socijalnom radu. Sudionici su izrazili potrebu sustavne edukacije u duhovnosti bilo kroz dodiplomsku nastavu, specijalistički studij supervizije ili cjeloživotno učenje. Smatraju važnim područje duhovnosti u socijalnom radu općenito, a poglavito u superviziji psihosocijalnog rada.

Mislim da bi duhovnost mogla biti jedan od pristupa u supervizijskoj podršci. U temeljnoj edukaciji i cjeloživotnom učenju supervizora imalo bi smisla prezentirati ovaj pristup. Bile bi korisne i radionice na tu temu. Možda bi se mogla povremeno okupiti grupa supervizora koji preferiraju uključivanje duhovnosti u rad s ciljem dijeljenja iskustva (S08).

Sudionici ovog istraživanja naglašavaju nedovoljan pristup temi duhovnosti kroz edukaciju socijalnih radnika, a i u superviziji psihosocijalnog rada.

Mislim da bi tema duhovnosti kroz našu edukaciju trebala biti više dostupna, više zastupljena od početka edukacije socijalnih radnika. Isto tako, mislim da bi za supervizijsku edukaciju bilo dobro da je barem kao izborni kolegij on nekako donesen i omogućen, jer kažem, sva moja iskustva i znanja su se temeljila na mom nekom vlastitom istraživanju, ništa sistematski, ništa obrazovno. Mislim da bi bilo dobro da ako ne moramo imati kao redovni kolegij, da bude puno dostupniji kao izborni kolegij i to kroz sve godine i kroz više modula (S05).

U radu s korisnicima socijalni radnici bi trebali biti više educirani o duhovnosti, jer se nužno kroz svoj rad susreću s profesionalnim sagorijevanjem i visokim razinama stresa, a duhovnost bi mogla doprinijeti njihovom osobnom i profesionalnom razvoju. Stoga bi bila nužna i poželjna edukacija iz duhovnosti. To potvrđuje i sljedeći iskaz sudionika:

U supervizije i edukacije socijalnih radnika bilo bi stvarno dobro uvesti metode duhovnosti, primjerice grupu u koju se mogu uključiti socijalni radnici zainteresirani za takav rad. Poneki socijalni radnici koji se suočavaju s profesionalnim sagorijevanjem i visokim razinama stresa možda ni ne znaju od kolike bi im važnosti duhovnost bila za osobni i profesionalni razvoj. Zato smatram da u osnaživanju socijalnih radnika definitivno treba postojati duhovnost. ... i kroz taj pogled u sebe, vjerujem da mogu naučiti tako vidjeti i svoje korisnike (S09).

Sudionici ovog istraživanja navode i određeni oprez kod primjene duhovnosti u socijalnom radu, jer se ona često poistovjećuje s religioznošću, a religioznost je dio određene privatnosti čovjeka. No, naglašava se ispravno shvaćanje duhovnosti i osvješćivanje same osobe o njezinoj duhovnosti, a to je jedino moguće kroz edukaciju:

Mislim da su ljudi oprezni s duhovnošću, djelomično kao tekovina našeg društva, ali i zbog poistovjećivanja s religioznošću, pa je ljudi stavljaju isključivo u neku privatnu sferu o kojoj se ne govori. A s druge strane, kapacitete koje posjedujemo u sebi ne koristimo i bojažljivi smo i oprezni koristiti ih. Mislim da sve dobro, lijepo, plemenito, što donosi mir, sigurnost, ljubav, nadu, vjeru u sebe i druge trebamo njegovati i koristiti u svim područjima socijalnog rada i superviziji i to je jedan od načina kako sebe osnažiti kao supervizora i svoje supervizante i svi zajedno korisnike i svoj kvalitetniji odnos s njima (S12).

Kako supervizori pomažu putem područja duhovnosti vidjeli smo kroz analizu i interpretaciju iskaza sudionika ovog istraživanja u ovom trećem istraživačkom pitanju koje smo analizirali. Supervizori mogu koristiti različite metode relaksacije, od tehnika disanja i prisutnosti nadnaravne dimenzije, *mindfulnessa*, vođene fantazije, do određenih

metoda temeljenih na religioznosti kao što su meditacija, kontemplacija, bibliodrama, susret Boga u prirodi, *lectio divina*. Kreativne tehnike koje se očituju u određenim metaforama, art vježbama, mogu se koristiti u superviziji psihosocijalnog rada kod reflektiranja određenog supervizijskog pitanja, bilo da se radi o određenoj religijskoj temi ili osvješćivanju duhovnosti kao resursa osnaživanja i resursa otpornosti. Vidljivo je da supervizori ovog istraživanja imaju priliku korištenja duhovnosti u svim dijelovima supervizijskog procesa. No, također su naglasili određeni oprez prilikom korištenja duhovnih metoda iz razloga što svi supervizanti nisu na isti način osviješteni o duhovnosti, pa postupno uvode u postupak područje duhovnosti. Oni je prepoznaju kao izvanredan resurs u superviziji psihosocijalnog rada, no važno ju je i osvijestiti kod supervizanata kao resurs. Kako bi to bilo moguće, naglašavaju potrebu edukacije kroz temeljno obrazovanje ili specijalistički studij supervizije, ali i cjeloživotno obrazovanje.

Duhovnost u superviziji psihosocijalnog rada

Sažetak rezultata

Definicija	Područja	Metode
Etika i moral Religioznost Osobni rast i razvoj Traženje smisla Dostojanstven pristup osobi Svjesnost Nematerijalne vrijednosti Sveobuhvatnost Zajedništvo	Supervizija u vjerskim ustanovama Religijske teme Etičke dileme Suočavanje s rizicima korisnika Dublje razumijevanje odnosa u supervizijskoj grupi Suočavanje s teškim životnim situacijama Prednost osviještenosti o temi duhovnosti Duhovnost kao resurs podrške	Metode relaksacije Metode temeljene na religioznosti Kreativne tehnike Reflektiranje supervizijskog pitanja Resurs otpornosti Potreba za edukacijom iz duhovnosti

Iz tablice je vidljivo da se definicije duhovnosti u sudionika pretaču u pragmatična radna područja, te načine rada u superviziji. Tako su rezultati odgovor na naš cilj istraživanja -

steći uvid u poimanje i primjenu duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada, te smo došli do osobne perspektive supervizora u psihosocijalnom radu koji prepoznaju i koriste duhovnost kao resurs osnaživanja u svom profesionalnom radu. Socijalni radnici su svojom interpretacijom stečenih iskustava dali značajan doprinos za stvaranje cjelokupne slike primjene duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada.

8. RASPRAVA

Ovaj rad donosi primjenu duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada kroz teorijska promišljanja i istraživanja. Veliki broj istraživanja bavio se primjenom duhovnosti u savjetovanju i superviziji savjetovanja i psihoterapijskih pravaca. No, vrlo rijetka su istraživanja i literatura povezana s primjenom duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada. Stoga ćemo analizirati naprijed dobivene rezultate s dosadašnjim spoznajama u literaturi. Sudionici ovog istraživanja razumijevaju fenomen duhovnosti na različite načine. Jedan od načina je da ga povezuju s etikom i moralom koji uključuju vrijednosti, stavove, izbore i odluke. Samosvjesnost je navedena u Etičkom kodeksu NASWa (2006), gdje se ističe da socijalni radnik treba biti svjestan svojih osobnih vrijednosti i kulturnih i vjerskih uvjerenja i praksi, i kako one utječu na profesionalno donošenje odluka. Ovaj zadatak se odnosi na korisnikovo samoopredjeljenje, a etička odgovornost propisana je Etičkim kodeksom NASWa. Prema Kodeksu, socijalni radnici moraju i poštivati i promovirati pravo korisnika na samoopredjeljenje. Ovo je nadalje povezano s važnošću dostojanstva ljudske osobe. Ako ćemo poštivati dostojanstvo pojedinaca, moramo poštivati njihova uvjerenja i njihovo pravo na autonomno donošenje odluka.

Isto tako, većini sudionika ovog istraživanja duhovnost je povezana s religioznošću, te one čine nedjeljivu cjelinu. Religioznost u sebi uključuje pripadnost nekoj od religija, a u kršćanstvu je poseban naglasak stavljen na djelovanje Duha Svetoga. No, naglašena su i religijska vjerovanja općenito, transcendentalnost, odnos s Bogom, duhovnost prožeta teologijom, ali i molitvena podrška. Kao što supervizanti ispituju svoja osobna uvjerenja i sklonosti, tako i supervizor treba ispitati svoja osobna uvjerenja i sklonosti. O važnosti duhovnosti u području socijalnog rada govore mnogi autori (Canda i Furman, 1999.; Gilbert, 2000.; Mattison i sur., 2000.; Moss, 2002.; Lee i Barret, 2007.; Praglin, 2004.;

Leutar i Leutar, 2010.; Leutar i sur., 2013.; Leutar i Leutar, 2017.). Bufford (2007.) tvrdi da poznavanje naših svjetonazora može dovesti do boljeg uvida u naša vjerovanja koja podupiru ulogu supervizora, što doprinosi učinkovitijim odnosima. Ovo uključuje izvješće o osobnom duhovnom putu, utjecaj obitelji, kao i očekivanja. Frame (2003.) i Ripley i sur. (2007.) ističu da supervizorova procjena duhovnih i religioznih pitanja obitelji može utjecati na njegov ili njezin rad s korisnicima. Young i Cashwell (2010.) tvrde da svi pojedinci imaju određenu vjersku povijest, koja utječe na njihove osobne poglede na vjeru i poglede na vjeru njihovih korisnika.

Duhovnost definiraju i kao osobni rast i razvoj kao supervizora. Drugi autori naglašavaju da je rezultat supervizije između ostaloga i osobni i profesionalni rast, odnosno promjena u smislu razvoja pojedinca (Potočki Prepelić, 2015.) Tu je posebno naglašen rad na osnaživanju, unutarnje reflektiranje, životni entuzijizam, vježbanje u strpljivosti - kako osobnoj, tako i unutar profesionalnog djelokruga. Sudionici naglašavaju da je riječ o njihovoj osobnosti, odnosno onom najboljem što oni jesu. Kirst-Ashman i Hull (2009.) navode da je nedovoljno poznavanje sebe prepreka kulturno kompetentnoj praksi socijalnog rada.

Nadalje, sudionici u superviziji psihosocijalnog rada gledaju na duhovnost kao na traženje smisla, i to smislenosti pojedinih situacija, traženja smisla života općenito i davanja smisla svakoj interakciji u supervizijskom djelovanju. Duhovnost je osobno traganje za razumijevanjem odgovora na konačna pitanja o životu, o smislu, te o odnosu sa svetim i transcendentnim (Koenig, 2005.). Duhovnost se odnosi na područje ljudske egzistencije, te na ono što življenju daje osjećaj smislenosti, povezanosti, integriteta i nade (Leutar i Leutar, 2010.; Leutar i sur. 2013.).

Dostojanstven pristup svakoj osobi za sudionike također označava duhovan pristup. U ovome se duhovnost ogleda kroz prihvaćanje korisnika i supervizanta, neosuđivanje, sagledavanje jedinstvenosti osobe, vrijednosti osobe, poštivanje i uvažavanje svake osobe. Potrebno je da supervizor sa supervizantom uspostavi odnos pun uvažavanja, razumijevanja, suosjećanja, poštovanja, povjerenja ili, rečeno jezikom socijalnog rada, ima ulogu uspostaviti suradni odnos. Jednako tako se govori i o suradnom odnosu

socijalnog radnika i korisnika. Središnji prostor u kojem se odvija koncept suradnog odnosa je razgovor. Razgovor između sugovornika koji su iz toga spremni izaći drugačiji, s novim pogledima, drugačijim razumijevanjem (Čaćinović Vogrinčić i sur., 2007.; Leutar i sur. 2013.).

Svjesnost osobe je za supervizore duhovnost. Promatraju je kroz unutarnju dimenziju, dubinu osobe, svjesnost o „ovdje i sada“, kao i kroz prihvaćanje vlastitih emocija putem osvješćivanja i definiranja. Ovdje je naglasak na shvaćanju sebe i ljudske biti. Brody (2005.) objašnjava da učinkovit supervizor vrši kontinuiranu samoprocjenu. Pod čovjekovom duhovnom dimenzijom podrazumijeva se ono što je najdublje u njemu, ono što čovjeka čini osobom. Možemo razmišljati o duhovnosti u socijalnom radu kao o biti ili središtu osobe. Kada se osoba osjeća povezana sa svojim središtem, tada ima osjećaj integriteta, osjeća da su svi aspekti njezina bića skladno povezani oko toga središta. Osoba osjeća da su joj misli lijepo sabrane i sposobna je u miru djelovati (Canda, 2008.).

I nematerijalne vrijednosti su nešto što sudionici smještaju u područje duhovnosti. Tako kao duhovnost izražavaju vjeru, nadu, ljubav, mir, izvor snage, sigurnosti i kreativnosti i estetiku. Duhovnost je za sudionike i sveobuhvatnost same osobe koja se očituje kroz njegovanje duha, zdravlje, cjelovitost osobe, odraz integriteta, sveukupnost potreba jedne osobe, odnosno doživljavanje kompletnosti same osobe. Duhovna dimenzija ljudskog života je jedinstvena i daje svrhu ljudskim borbama u njemu samome i u okruženju i socijalnim interakcijama s drugim ljudima (Praglin, 2004.; Larsen, 2011.; Leutar i sur. 2013.; Leutar i sur., 2017.).

Duhovnost je za sudionike ovog istraživanja izraz zajedništva. Zajedništvo supervizori povezuju s podrškom, odnosom s drugima, razumijevanjem drugih osoba, empatijom, iskazivanjem pažnje, multikulturalnošću i prihvaćanjem u različitosti. U jednom od novijih istraživanja (Ross, 2016.) o poimanju duhovnosti dobiveni rezultati su razvrstani u nekoliko kategorija duhovnosti: duboka psihička svijest, trenuci rasvjetljenja, otkrivanje novih dimenzija koje nas nadilaze, susret sa silama izvan racionalnog razumijevanja, izmijenjeno stanje svijesti, iskustvo strahopoštovanja, čudo, čežnja za povezivanjem, prisutnost nade, toplina osobnosti, ljubav, smisao života, potraga za smislom, putovanje u

nepoznatom smjeru, osjećaj cjeline, potraga za apsolutnom istinom, osjetljivost u odnosu prema drugim osobama, energija, prepoznavanje granica čovjeka, molitva, meditacija, čitanje svetoga teksta. Vidi se da su teme navedene u ovom istraživanju i naše teme i gotovo su identične u pogledu poimanja duhovnosti od strane supervizora i socijalnih radnika.

Osvrnemo li se na sve ove aspekte pod zajedničkim vidom primjene duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada, vidimo da su svi sudionici iznijeli određene situacije u kojima su primjenjivali teme duhovnosti. Prvenstveno ističu važnost osvještenosti o temi duhovnosti i potiču je na inicijativu supervizanata ili se ova tema pokreće spontano ili se događa neizravan utjecaj teme duhovnosti u radu supervizanta s korisnikom dok je on ili ona u fokusu u supervizijskoj grupi. West (2011.) naglašava da sve intervencije trebaju biti učinjene samo uz prethodni korisnikov pristanak i imajući na umu korist korisnika. Richards i Bergins (2005.) u svom istraživanju navode mogućnost nametanja određenog vjerovanja korisniku na temelju osobnih uvjerenja. Stoga i West (2011.) navodi da supervizori trebaju biti svjesni svojih vjerovanja da ih ne bi nesvjesno nametali korisnicima, osobito onima ranjivijima. Supervizori moraju biti na oprezu glede namjera supervizanata i čistoće tih namjera. Kao temeljna vrijednost stoji da supervizanti moraju stavljati potrebe korisnika ispred svojih potreba. Profesionalni integritet zahtijeva da se socijalni radnici ponašaju pošteno i odgovorno.

Problemi i supervizijska pitanja koja mogu biti u fokusu supervizije su raznovrsna, ali su uvijek vezana uz obavljanje profesionalne uloge, a ne uz privatne probleme supervizanata. Neka od područja koja mogu biti u fokusu supervizije su: a) područje rada s korisnicima, primjerice teškoće u komunikaciji s korisnicima; b) područje profesionalnih kompetencija, primjerice ograničeni raspon metoda i tehnika u radu; c) područje vlastitih emocija, stavova, vrijednosti, primjerice osjećaj bespomoćnosti; d) područje radnih uvjeta i karakteristika radnog mjesta, primjerice nedefinirano radno vrijeme; e) područje međuljudskih odnosa, primjerice nezadovoljavajući odnosi s kolegama (Kusturin, 2007.). Naglašene su situacije gdje se duhovnost koristila kao resurs podrške supervizantu prilikom razrade određenih supervizijskih pitanja: sagorijevanja na poslu, stresnih i

traumatskih situacija, uznemirenosti, konflikata na radnom mjestu, određenih medijacijskih procesa i međuljudskih odnosa. Dučkić i Blažeka (2014.) u svom istraživanju navode da duhovnost i religioznost mogu biti velika blagodan upravo kod suočavanja s različitim vrstama stresora, jer pridonose dobrobiti osobe, osiguravaju društvenu podršku, utječu na kvalitetu života, propitkuju, te traže različite odgovore i mehanizme rješenja različitih životnih situacija.

Supervizori su prepoznali i situacije povezane s temom duhovnosti u dubljem razumijevanju odnosa supervizanata unutar grupe i uspješnijem i kvalitetnijem radu kao supervizora putem većeg uvažavanja različitosti supervizanata i prihvaćanja svega što oni jesu, te im je općenito bila važna duhovnost u odnosu supervizant - supervizor. Rosen-Galvin (2005.) je otkrio da su supervizori otvoreniji od socijalnih radnika supervizanata za diskusiju o pitanjima povezanim s vrijednostima i duhovnošću. Bishop, Avila-Juarbe i Thumme (2003.) preporučuju da u budućnosti znanstvenici nastave istraživati utjecaj duhovnih vrijednosti na proces supervizije, supervizora i supervizanate.

Duhovnost se često u superviziji javlja kao tema kod suočavanja s rizicima korisnika kao što su bolest, invaliditet, izbjeglištvo, procesi starenja, zlostavljanja djece. Nadalje, u stanjima bezizlaznosti i teških životnih situacija supervizanata dok su u fokusu supervizije, kao što su smrt, tugovanje, pitanje životnog smisla, borba s nepravednim postupcima u odnosu na nadređene, oprost, snažne emocije, osnaživanje u patnji u teškoj situaciji, vraćanje nade u tjeskobnim okolnostima. Socijalni radnik mora odrediti pruža li vjerovanje povjerenje i nadu usred poteškoća ili pothranjuje strah i krivnju (Leutar i Leutar, 2017.; Frame, 2003.; Sermabeikian, 1994.). Bishop (1995.) je utvrdio da je bitno da socijalni radnici pomognu korisnicima uvidjeti da su vjerske vrijednosti prihvatljiv dio terapijskog procesa, kao i dio rješenja. Mnogo istraživanja podržava korištenje nečije duhovnosti kao korisnog resursa, a prednosti pri bavljenju sa zdravstvenim i mentalno-zdravstvenim pitanjima su očigledne i dokazane (Burns i Smith, 1991.; Isaia i sur., 1999.; Koenig i sur., 2001.; Levin, 1994.; Richards i Bergin, 1997.; Seeman i sur., 2003.). Schneider i Mannell objašnjavaju da su nada i duhovnost dva koncepta koja su beskrajno

povezana i koja se često njeguju kada se pojedinci nalaze u nekom teškom životnom razdoblju, primjerice, kada se suočavaju s bolešću (2006.).

Teme duhovnosti dolazile su do izražaja u superviziji i kroz etičke dileme u kojima su se nalazili supervizanti za vrijeme supervizijskog procesa. Važnost etičkih principa u supervizijskom procesu od velike je važnosti. Pravila, koja uključuju etička prava, načela i standarde, služe kao trajan i pouzdan putokaz za izbor poželjnog postupanja i ophođenja u raznolikosti i neizvjesnosti profesionalnog odnosa. I onda kada ne daju precizan odgovor, ona su vrijednosni vodiči razmatranja i otkrivanja mogućnosti za slobodno i kreativno rješavanje specifičnih situacija u kojima će ponekad biti potrebno da supervizor i supervizant sami dogovorno odrede što je za njih etično u određenom kontekstu (Cicak, 2011.). Nadalje, osobito su bile uočljive teme duhovnosti i religioznosti u vjerskim ustanovama i pastoralnim djelatnostima, karitativnim ustanovama, ali ne nužno samo u njima, nego i u drugim supervizijskim grupama kada su se produbljivale neke religijske teme povezane s pitanjima, kako je ranije spomenuto, savjesti, krivnje, oprosta, pronalaženja smisla i misterija patnje. Richards i Bergin (2005.) navode da bi terapeuti trebali izbjegavati osuđivanje korisnikovih uvjerenja i životnih odluka. Radije, trebali bi pomoći korisnicima da ispitaju posljedice svojih izbora. Autori također predlažu da je za socijalnog radnika neprimjereno izjaviti pred korisnicima da su loši ili da su zapali u oskudicu zbog svoga ponašanja, odnosno svojih izbora, ili ih pokušati okriviti. Supervizor i supervizant moraju biti spremni prihvatiti bilo kakvo ideološko ili filozofsko pitanje koje bi se moglo umiješati u njihove odnose i sposobnost rješavanja duhovnih pitanja u intervenciji.

Supervizori su u supervizijskoj grupi koristili određene teme iz duhovnosti za vrijeme reflektiranja tijekom prorađivanja određenog supervizijskog pitanja, bila riječ o važnosti duhovnosti za osobnost supervizanta u fokusu, pronalasku dobrog i pozitivnog, postavljanju pitanja ili pronalaženju odgovora iz područja duhovnosti ili o provjeri perspektiva supervizanata ovisno o kontekstu koji se našao u fokusu. Supervizori su koristili duhovnost kao resurs otpornosti u suočavanju sa životnim izazovima i teškim životnim situacijama, u procesu razlučivanja kod donošenja određenih odluka

supervizanata ili preuzimanju odgovornosti. Prema Kirst-Ashmanu i Hullu (2009.), osnaživanje korisnicima dopušta njegovati svoje snage, u ovom slučaju duhovnost, kako bi preuzeli kontrolu nad svojim životom. Tamo gdje su vjerovanja viđena kao negativna, supervizor mora tražiti način za promijeniti ili neutralizirati utjecaj sustava vjerovanja. Supervizor može podržavati supervizante u procesu pomaganja korisnicima istražujući i procjenjujući njihova vjerovanja, bez nametanja određenog vjerovanja i vlastite procjene.

Supervizori su koristili različite metode duhovnosti za relaksiranje supervizijske grupe, poput meditacije, kontemplacije, *mindfulnessa*, tehnike disanja i prisutnosti nadnaravne dimenzije, smirivanja, vođene fantazije, odlaska na sigurno mjesto, vizualizacije. Korištene su i duhovne metode i tehnike utemeljene na religioznosti, poput kršćanske meditacije, kontemplacije, bibliodrame, prisutnosti Boga u prirodi, šutnje, *lectio divina*, hagioterapije, čitanja Svetog pisma. Supervizija koja stavlja naglasak na edukativnu i podržavajuću funkciju, sukladno konceptu supervizije u psihosocijalnom radu, poželjan je koncept supervizije za stručnjake. Iskustvo supervizije ne može se steći preko iskustava drugih stručnjaka, nego se zahtijeva osobno sudjelovanje u tome procesu da bi ga se moglo u potpunosti razumjeti i iskoristiti (Žižak, 2004.) Upravo su i supervizori u psihosocijalnom radu preko osobnog iskustva došli do važnosti primjene ovih duhovnih metoda i prema njihovim izjavama dolazim do zaključka o višestrukoj važnosti primjene istih. Najbitnije je da supervizija odgovara na potrebe samih supervizanata u supervizijskoj grupi, kako navodi i Hudson (1994.).

Korištene su i kreativne tehnike iz područja duhovnosti: kreativne vježbe, priče, metafore, art vježbe i sl. O primjeni kreativnih tehnika u radu sa supervizantima i pomagačima u stresu, traumi i oporavku piše i detaljno objašnjava Pregrad (1996.; 2004.).

Kada se govori o superviziji, naglašava se da je supervizija *kreativni prostor* terapeuta. To je mjesto gdje supervizant dobiva prostor da reflektira o samom sebi i svojem udjelu u procesima koji nastaju u interakciji s klijentom. Svrha je supervizije da terapeut u sebi nađe ono što je jedinstveno za njega, njegov vlastiti stil, te da može birati vlastiti način ponašanja u susretu s klijentom (Cajvert, 2001.).

Supervizori su istakli potrebu za edukacijom iz područja duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada, jer im je ona kao supervizorima osvještenima u duhovnosti vrlo korisna i potrebna. Vide to kao izborni ili obvezni predmet tijekom diplomskog ili specijalističkog obrazovanja u superviziji psihosocijalnog rada, ali i kao cjeloživotno obrazovanje. Upravo ovaj aspekt njeguju i internacionalne i europske asocijacije i obrazovne institucije socijalnog rada. Trenutni zahtjev za ovaj tip prakse utemeljene na dokazima da u socijalnom radu duhovnost donosi određene dobrobiti izražen je u CSWE i NASW. CSWE standardi zahtijevaju da škole socijalnog rada pripreme studente za istraživačku informiranu praksu, a Etički kodeks nalaže da socijalni radnici i supervizori budu aktualni u svom znanju i koriste istraživanja u praksi. Hage (2006.) objašnjava da manjak znanja o beneficijama duhovnosti može umanjiti lepezu supervizantovih pristupa prema korisniku.

Sudionici ovog istraživanja su istakli važnost propitkivanja o duhovnoj dimenziji i shvaćanju duhovnosti, te duhovnosti kao resursu za one koji to intrinzično žele i osjećaju potrebu i dobrobit duhovnosti u radu, naglasivši važnost senzibilnosti i poštivanja različitosti. Duhovnost u širem smislu, shvaćena kao poštivanje, uvažavanje, empatija, neosuđivanje, tolerancija - uvijek je primjenjiva u superviziji psihosocijalnog rada, ali duhovnost povezana s religioznošću moguća je uz informirani pristanak samih supervizanata u supervizijskoj grupi. Ukoliko je grupa otvorena, duhovnost može biti snažan resurs otpornosti članova grupe, a jednako tako i u individualnoj superviziji. Mnogi autori su istakli važnost tolerantnosti supervizanta što se tiče osobnih uvjerenja u isticanju duhovnih i vjerskih potreba svojih korisnika (Koenig i sur., 2001.; Matthews i sur., 1998.; Larimore, 2001.). Bishop, Avila-Juarbe, i Thumme (2003.) uočavaju da supervizantima nije uvijek lako pristupiti korisnikovim stavovima o duhovnosti ili vjeri, i da je u prošlosti bilo negativnih gledanja na utjecaj duhovnosti na korisnikovu dobrobit.

9. DOPRINOS ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je doprinijelo:

- Vidljivosti i snazi koncepta duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada općenito te osobito u hrvatskom kontekstu;
- Razvoju daljnjih kvalitativnih/kvantitativnih istraživanja na istu/sličnu temu te izradu upitnika za kvantitativna istraživanja;
- Potencijalnom otvaranju novih mogućnosti za širu primjenu duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada;
- Potencijalnom otvaranju novih mogućnosti za kreiranje novih vrsta podrške socijalnim radnicima kroz duhovne metode, kojima bi se ojačala podrška socijalnim radnicima i njihova primjena u radu s korisnicima;
- Važnosti posvješćivanja uvođenja edukacije o duhovnosti u superviziji na dodiplomskoj nastavi, specijalističkom studiju supervizije i cjeloživotnom obrazovanju.

10. ZAKLJUČAK

Polazeći od cilja ovoga rada, zaključno se može reći da smo na temelju ispitane skupine stručnjaka, socijalnih radnika - supervizora, stekli uvid u fenomen duhovnosti i njegovu primjenu u pragmatična radna područja i metode rada u superviziji. Supervizori prepoznaju prisutnost duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada, te njezinu dobrobit za korisnike, supervizante i supervizora.

Duhovnost u superviziji psihosocijalnog rada tema je obrađena kvalitativnom metodologijom, korištenjem polustrukturiranih intervjua na uzorku od dvanaest supervizora koji su prošli edukaciju iz duhovnosti kao izborni predmet u sklopu studija socijalnog rada ili su se cjeloživotno obrazovali u području duhovnosti u psihosocijalnom radu. Svi oni imaju iskustvo u vođenju supervizijskih grupa u psihosocijalnom radu.

Na temelju tematske analize rezultata koja obuhvaća tri istraživačka pitanja, čini se opravdanim sažeto zaključiti sljedeće.

- Duhovnost nazivaju i definiraju kao etiku i moral koji uključuje vrijednosti,

stavove, izbore i odluke;

- Isto tako, većini sudionika ovog istraživanja duhovnost je povezana s religioznošću, te je s njom nedjeljiva cjelina. Tako religioznost u sebi uključuje pripadnost nekoj od religija, a kršćanstvo posebno naglašavaju kroz djelovanje Duha Svetoga. No, naglašena su općenito religijska vjerovanja, transcendentalnost, odnos s Bogom, duhovnost prožeta teologijom, ali i molitvena podrška;
- Duhovnost definiraju i kao osobni rast i razvoj kao supervizora. Tu je posebno naglašen rad na osnaživanju, unutarne reflektiranje, životni entuzijizam, vježbanje u strpljivosti - vlastitoj i u profesionalnom djelokrugu. Tako sudionici naglašavaju da je to njihova osobnost, odnosno ono najbolje što oni jesu;
- Nadalje, duhovnost sudionici u superviziji psihosocijalnog rada promatraju kao traženje smisla i to smislenosti pojedinih situacija, traženje smisla života općenito i davanje smisla svakoj svojoj interakciji u supervizijskom djelovanju;
- Dostojanstven pristup osobi je za sudionike duhovnost. Ona se ogleda kroz prihvaćanje korisnika i supervizanta, neosuđivanje, sagledavanje jedinstvenosti osobe, vrijednost osobe, poštivanje i uvažavanje svake osobe;
- Svjesnost osobe je za supervizore duhovnost. Promatraju je kroz unutarnju dimenziju, dubinu osobe, svjesnost o „ovdje i sada“, kao i prihvaćanje vlastitih emocija kroz osvješćivanje i definiranje. Također je tu naglašeno shvaćanje sebe i ljudske biti;
- Nematerijalne vrijednosti su ono što sudionici prepoznaju pod duhovnošću. Tako kao duhovnost izražavaju vjeru, nadu, ljubav, mir, izvor snage, sigurnosti i kreativnosti i estetiku. Duhovnost je za sudionike i sveobuhvatnost same osobe, koja se očituje kroz njegovanje duha, zdravlje, cjelovitost osobe, odraz integriteta, sveukupnost potreba jedne osobe, odnosno doživljavanje kompletnosti same osobe;
- Duhovnost je za sudionike ovog istraživanja izraz zajedništva. Zajedništvo supervizori povezuju s podrškom, odnosom s drugima, razumijevanjem drugih osoba, empatijom, iskazivanjem pažnje, multikulturalnošću i prihvaćanjem u

različitosti.

Osvrnemo li se na sve ove aspekte pod zajedničkim vidom primjene duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada, sudionici su iznijeli i situacije u kojima su primjenjivali teme duhovnosti. Prvenstveno ističu važnost osvještavanja o temi duhovnosti i potiču je na inicijativu supervizanata ili se ova tema pokreće spontano ili se događa neizravan utjecaj teme duhovnosti u radu supervizanta s korisnikom dok je on ili ona u fokusu u supervizijskoj grupi.

Naglašene su situacije gdje se duhovnost koristila kao resurs podrške supervizantu prilikom razrade određenog supervizijskog pitanja poput sagorijevanja na poslu, stresnih i traumatskih situacija, uznemirenosti, konflikata na radnom mjestu, određenih medijacijskih procesa i međuljudskih odnosa.

- Supervizori su prepoznali i situacije povezane s temom duhovnosti u dubljem razumijevanju odnosa supervizanata u grupi i uspješnijem i kvalitetnijem radu kao supervizora putem većeg uvažavanja različitosti supervizanata i prihvatanja svega što oni jesu, te im je općenito bila važna duhovnost u odnosu supervizant - supervizor;
- Duhovnost dolazi često kao tema u superviziji kod suočavanja s rizicima korisnika kao što su bolest, invaliditet, izbjeglištvo, procesi starenja, zlostavljanja djece. Nadalje, u stanjima bezizlaznosti i teških životnih situacija supervizanata dok su u fokusu supervizije, kao što su smrt, tugovanje, pitanje životnog smisla, borba s nepravednim postupcima u odnosu na nadređene, oprost, snažne emocije, osnaživanje u patnji u teškoj situaciji, vraćanje nade u tjeskobnim okolnostima;
- Teme duhovnosti dolazile su do izražaja u superviziji i kroz etičke dileme u kojima su se nalazili supervizanti za vrijeme supervizijskog procesa. Nadalje su osobito bile uočljive teme duhovnosti i religioznosti u vjerskim ustanovama i pastoralnim djelatnostima, karitativnim ustanovama, ali ne nužno samo u njima nego i u drugim supervizijskim grupama, kada su se produbljivale neke religijske ranije spomenute teme poput pitanja savjesti, krivnje, oprosta, pronalaženja smisla i misterija patnje;

- Supervizori su u supervizijskoj grupi koristili određene teme iz duhovnosti za vrijeme reflektiranja tijekom prorađivanja određenog supervizijskog pitanja, bila riječ o važnosti duhovnosti za osobnost supervizanta u fokusu, pronalasku dobrog i pozitivnog, postavljanju pitanja ili pronalaženju odgovora iz područja duhovnosti ili o provjeri perspektiva supervizanata ovisno o kontekstu koji se našao u fokusu. Supervizori su koristili duhovnost kao resurs otpornosti u suočavanju sa životnim izazovima i teškim životnim situacijama tijekom procesa razlučivanja kod donošenja određenih odluka supervizanata ili preuzimanja odgovornosti.

Primjena metoda iz duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada je široka i ovisi o potrebama supervizanata i njihovoj motivaciji, te svakako educiranosti i pripremljenosti samog supervizora.

- Supervizori su koristili različite metode iz duhovnosti za relaksaciju supervizijske grupe, primjerice meditaciju, kontemplaciju, *mindfulness*, tehnike disanja i prisutnosti nadnaravne dimenzije, smirivanje, vođenu fantaziju, odlazak na sigurno mjesto, vizualizaciju;
- Korištene su i duhovne metode i tehnike utemeljene na religionosti, kao što je kršćanska meditacija, kontemplacija, bibliodrama, prisutnost Boga u prirodi, šutnja, *lectio divina*, hagioterapija, čitanje Svetog pisma;
- Kreativne tehnike iz područja duhovnosti su također korištene: kreativne vježbe, priče, metafore, art vježbe i sl.;
- Supervizori su istakli potrebu za edukacijom u duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada, jer im je ona kao supervizorima osvještenima u duhovnosti vrlo korisna i potrebna. Vide to kao izborni ili obvezni predmet tijekom diplomskog ili specijalističkog obrazovanja u superviziji psihosocijalnog rada, ali i kao cjeloživotno obrazovanje.

Rezultati ovog istraživanja govore u prilog tome da je duhovnost itekako srodna tema superviziji, te da se mnogi prepoznati aspekti duhovnosti isprepliću s vrijednostima i konceptom supervizije. U superviziji supervizanti propituju svoje odluke i različite

situacije u kojima su se našli, a to uključuje i propitivanje vlastitih vrijednosnih stavova i vjerovanja, što je itekako povezano s duhovnošću supervizanata.

Rezultati ovog istraživanja doprinijeli su boljem razumijevanju uloge duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada u smislu važnosti propitivanja o duhovnoj dimenziji i shvaćanju fenomena duhovnosti, te kao resursa za one koji to intrinzično žele i osjećaju potrebu i dobrobit duhovnosti u svome radu. Veoma je naglašena važnost senzibilnosti i poštivanja različitosti. Duhovnost u širem smislu, shvaćena kao poštivanje, uvažavanje, empatija, neosuđivanje i tolerancija uvijek je primjenjiva, ali duhovnost povezana s religioznošću moguća je uz informirani pristanak samih supervizanata u supervizijskoj grupi. Ukoliko je grupa otvorena, duhovnost može biti snažan resurs otpornosti članova grupe, jednako kao i u individualnoj superviziji.

Popis tablica:

Tablica 7.1. *Definiranje duhovnosti od strane sudionika – supervizora*, str. 26.

Tablica 7.2. *Situacije u superviziji u kojima je moguće raditi na duhovnosti*, str. 43.

Tablica 7.3. *Način rada sudionika - supervizora putem područja duhovnosti*, str. 57.

Tablica 7.4. *Sažetak rezultata*, str. 68.

LITERATURA

1. Achterberg, B. (1983). Des Kaisers neue Kleider oder: Anzug beliebig, aber erwünscht, in: Supervision, *Materialien fuer berufsbezogene Beratung in sozialen, paedagogischen und therapeutischen Arbeitsfeldern*, 3, Muenster.
2. Ajduković, M., & Cajvert, Lj. (2001). Supervizija psihosocijalnog rada kao specifičan oblik profesionalnog razvoja stručnjaka u sustavu socijalne skrbi. *Ljetopis socijalnog rada*, 8(2), 195-214.
3. Ajduković, M., & Cajvert, Lj. (ur.) (2004). *Supervizija u psihosocijalnom radu*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
4. Ajduković, M., & Laklija, M. (2014). Motivi uključivanja i očekivanja od supervizije voditelja mjera za zaštitu osobnih prava i dobrobiti djeteta u nadležnosti centra za socijalnu skrb. *Ljetopis socijalnog rada*, 21(2), 263-293.
5. Ajduković, M., & Urbanc, K. (2019) *Uvod u procese individualne i grupne supervizije, Materijali za nastavu na Specijalističkom studiju supervizije u psihosocijalnom radu*, Zagreb, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada.
6. Aten, J. D., & Hernandez, B. C. (2004). Addressing religion in clinical supervision: A model. *Psychotherapy Theory, Research, Practice, & Training*, 41(2), 152-160.
7. Berggren-Thomas, P., & Griggs, M. J. (1995). Spirituality in Aging: Spiritual Need or Spiritual Journey? *Journal of Gerontological Nursing*, 21(3), 5-9.
8. Bezić, I. (2006). Supervizija kao način razvijanja samopouzdanja i sposobnosti podnošenja konfrontacije. *Ljetopis socijalnog rada*, 14(2), 443-452.
9. Bishop, D. R. (1995). Religious values as cross-cultural issues in counseling. In M.T. Burke & J. G. Miranti (Ur.). *Counseling: The spiritual dimension* (59-71). Alexandria, VA: American Counseling Association.
10. Bishop, D. R., Avila-Juarbe, E., & Thumme, B. (2003). Recognizing spirituality as an important factor in counselor supervision. *Counseling and Values*, 48(1), 34-46.
11. Braun, V.; & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.

12. Brinkmann, S. (2013). *Qualitative interviewing*. New York: Oxford University Press.
13. Brody, R. (2005). *Effectively managing human service organizations*, 3rd Ed. Thousand Oaks, CA: Sage Publications
14. Bufford, R. K. (2007). Philosophical foundations for clinical supervision within a Christian worldview. *Journal of Psychology and Christianity*, 26(4), 293-297.
15. Buljevac, M. (2014). *Stigma intelektualnih teškoća - perspektive članova obitelji*. Doktorski rad. Zagreb: Parni fakultet, Studijski centar socijalnog rada.
16. Burns, C. M., & Smith, L.L. (1991). Evaluating spiritual well-being among drug and alcohol-dependent patients: A pilot study examining the effects of supportive/educative nursing interventions. *Addictions Nursing Networks*, 3(3), 89-94.
17. Cajvert, Lj. (2001). *Kreativni prostor terapeuta: O superviziji*. Sarajevo: Svjetlost.
18. Canda, E. R. (2008). Spiritual connections in social work: Boundary violations and transcendence. *Journal of Religion & Spirituality in Social Work*, 27(1/2), 25-40.
19. Canda, R. E., & Furman, L. D. (1999). *Spiritual diversity in social work practice: The heart of helping*. New York: The Free Press.
20. Capron, A. M. (1989). Human experimentation. U: Veatch, R. M. (ur.), *Medical ethics*, 125-172. Boston: Jones & Bartlett.
21. Carroll, M. M. (1997). Spirituality and clinical social work: Implications of past and current perspectives. *Arete*, 22(1), 25-34.
22. Cascio, T. (1999). Religion and spirituality: Diversity issues for the future. *Journal of Multicultural Social Work*, 7(3/4), 129-145.
23. Castelberry, A., & Nolen, A. (2018). Thematic analysis od qualitative research data: Is it as easy as it sounds? *Currents in Pharmacy Treatments and Learning*, 10(6), 807-815.
24. Cicak, M. (2011). Etička pravila u superviziji. *Ljetopis socijalnog rada*, 18 (2), 185-216.
25. *Codes of Ethics for the Helping Professions*, 3rd Ed. (2007). Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
26. Cornett, C. (1992). Toward a more comprehensive personology: Integrating a spiritual perspective into social work practice. *Social Work*, 37(2), 101-102.
27. Čaćinović Vogrinčić, G., Kobaš, L., Mešl, N. & Možina, M. (2007). *Uspostavljanje suradnog odnosa i osobnog kontakta*. Zagreb: Biblioteka socijalnog rada.

28. DiCicco-Bloom, B., & Crabtree, B.F. (2006). The qualitative research intervju. *Medical Education*, 40(4), 314–321.
29. Domazet, A. (2003). Kršćanska duhovnost u ozračju pluralizma. *Crkva u svijetu*, 38(1), 47-43.
30. Domazet, A. (2006). Budućnost duhovnosti i nova religijska svijest. *Služba Božja*, 46(3), 272-293.
31. Dučkić, A., & Blažeka Kokorić, S. (2014). Duhovnost – resurs za prevladavanje kriznih životnih situacija kod pripadnika karizmatskih zajednica. *Ljetopis socijalnog rada*, 21(3), 425-452.
32. Dye, L., Hare, D. J., & Hendy, S. (2003). Factors Impacting on the Capacity to Consent in People with Learning Disabilities. *Learning Disability Review*, 8(3), 11-20.
33. Etički kodeks socijalnih radnika Hrvatske (2014). Posjećeno: 29. 06. 2022. na mrežnoj stranici Hrvatske udruge socijalnih radnika: <http://husr.hr/web/?p=460>
34. Fatzer, G. (2005). Phasendynamik und Zielsetzung der Supervision und Organisationsberatung, U: Fatzer, G. (ur.) *Supervision und Beratung*, (str. 11.) Aufl. Bergisch Gladbach.
35. Foley, M. S. (2001). Spirituality as empowerment in social work practice. U: Perez-Koenig, R. & Rock, B. (ur.), *Social work in the era of devolution: Toward a just practice*, (str. 351-369). New York: Fordham University Press.
36. Forko, D., & Laklija, M. (2016). Poželjna osobna i profesionalna obilježja supervizora iz perspektive supervizanata iz sustava socijalne skrbi. *Socijalne teme: časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti*, 1(3), 89-109.
37. Fox, J., & Videmšek, P. (2019). Istraživanje mentalnog zdravlja i duhovnog oporavka stručnjaka po iskustvu: rasprava o jedinstvenom doprinosu socijalnih radnika u podršci na tom putu. *Ljetopis socijalnog rada*, 26(2), 235-256.
38. Frame, M. W. (2003). Integrating religion and spirituality into counseling: A comprehensive approach. Shared religious belief as resistance in psychotherapy. *Journal of Psychotherapy*, 38(4), 579-585.
39. Furness, S., & Gilligan, P. (2010). Social Work, Religion and Belief: Developing a Framework for Practice. *British Journal of Social Work*, 40(7), 2185-2202.

40. Gilbert, M. C. (2000). Spirituality in social work groups: Practitioners speak out. *Social Work with Groups*, 22(4), 67-84.
41. Goldstein, H. (1987). The neglected moral link in social work practice. *Social Work*, 32(3), 181-186.
42. Griffee, D. T. (2005). Research Tips: Intervju Data Collection. *Journal of Developmental Education*, 28(3), 36.
43. Guthrie, G. (2010), Interviews. U: Guthrie, G. (ur.), *Basic Research Methods: An Entry to Social Science Research*. New Delhi: SAGE Publications India Pvt Ltd.
44. Gutierrez, L. (1990). Working with women of color: An empowerment perspective. *Social Work*, 35(2), 149-153
45. Hege, M. (1983). Supervision und Balintgruppenarbeit: Zu diesem Heft. U: *Supervision, Materialien fuer berufsbezogene Beratung in sozialen paedagogischen und theerapeutischen Arbeitsfeldern*, 4, Muenster.
46. Hermann-Stietz, I. (2009). *Praxisberatung und Supervision in der Sozialen Arbeit* Schwalbach: Wochen schau Studium Verlag.
47. Hudson, J. R. (1994). Supervision: A UK Perspective. *The School Field*, 5(1-2), 15-54.
48. International federation of social workers (2018). *Međunarodni standardi socijalnih radnika o etičkim načelima*. Posjećeno 29.06.2022. na mrežnoj stranici International federation of social workers <https://www.ifsw.org/global-social-work-statement-of-ethical-principles/>
49. Isaacs, A. N. (2014). An overview of qualitative research methodology for public health researchers. *International Journal of Medicine and Public Health*, 4(4), 318-232.
50. Isaia, D., Parker, V., & Murrow, E. (1999). Spiritual well-being among older adults. *Journal of Gerontological Nursing*, 25(8), 15-21.
51. Kirst-Ashman, K. K. & Hull, G. H. (2009). *Understanding generalist practice* (5th Ed.). Thousand Oaks, CA: Brooks/Cole.
52. Koenig, G. H. (2005). *Faith and mental health: Religious resources for healing*. Pennsylvania: Templeton Foundation Press.
53. Koenig, H. G., McCullogh, M. E., & Larson, D. B. (2001). *Handbook of religion and health*. New York: Oxford University.

54. Kusturin, S. (2007). Supervizija - oblik podrške profesionalcima. *Metodički ogledi: Časopis za filozofiju odgoja*, 14(1), 37-48.
55. Kvarfordt L., C., Sheridan J., M., & Taylor, O. (2018). Religion and Spirituality in Social Work Curriculum: A Survey of Canadian Educators. *British Journal of Social Work*, 48(5), 1469-1487.
56. Laklija, M., Kolega, M., Božić, T., & Mesić, M. (2011). Supervizijski stil i komunikacijski procesi u superviziji iz perspektive supervizora. *Ljetopis socijalnog rada*, 18(2), 365-382.
57. Larimore, W. L. (2001). Providing basic spiritual care for patients: Should it be the exclusive domain of pastoral professionals? *American Family Physician*, 63(1), 36-40.
58. Larsen, K. M. (2011). How spiritual are social workers? An exploration of social work practitioners' personal spiritual beliefs, attitudes, and practices. *Journal of Religion & Spirituality in Social Work*, 28(1), 17-33.
59. Lee, E. K., & Barrett, C. (2007). Integrating spirituality, faith and social justice in social work practice and education. *Journal of Religion & Spirituality in Social Work*, 26(2), 1-21.
60. Legard, R., Keegan, J., & Ward, K. (2003). In-depth Interviews. U: Ritchie, J., & Lewis, J. (ur.) *Qualitative Research Practice: A Guide for Social Science Students and Researchers Book* (str. 138-169). London: Thousand Oaks; New Delhi: Sage.
61. Leitz, C. A., & Zayas, L. E. (2010). Evaluating Qualitative Research for Social Work Practitioners. *Advances in Social Work*, 11(2), 188-202.
62. Leutar, I., & Leutar, Z. (2017). Duhovnost kao resurs snage i otpornosti obitelji u rizičnim okolnostima. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 15(1), 65-87.
63. Leutar, Z. & Leutar, I., (2010). Religioznost i duhovnost u socijalnom radu. *Crkva u svijetu*, 45(1), 78 – 103.
64. Leutar, Z., Leutar, I., & Turčinović, J. (2013). Iskustvo socijalnih radnika o duhovnosti u socijalnom radu, *Ljetopis socijalnog rada*, 20(2), 215-239.
65. Levin, J. S. (1994). Religion and health: Is there an association is it valid and is it causal? *Social Science and Medicine*, 38(11), 1475-1482.
66. Limon, E. (2018). *Challenges Medical Social Workers Face that Lead to Burnout*. Magistarski rad. San Bernardino: Fakultet Sveučilišta države Kalifornija San Bernardino.

67. Linzer, N. (2006). Spirituality and ethics in long-term care. *Journal of Religion and Spirituality in Social Work*, 25(1), 87-105.
68. Lloyd, V., Gatherer, A., & Kalsy, S. (2006). Conducting Qualitative Interview Research With People With Expressive Language Difficulties. *Qualitative Health Research*, 16(10), 1386-1404.
69. Loberg, M. E. (2009). *Victimization of Inmates with Intellectual Disability: A Qualitative Study*. Doktorska disertacija. Oregon: School of Professional Psychology.
70. Mack, N., Woodsong, C., Macqueen, K. M., Guest, G., & Namey E. (2005). *Qualitative research methods: a data collector's field guide*. North Carolina: Family Health International.
71. MacKinlay, E. (2006). *Spiritual Growth and Care in the Fourth Age of Life*. London: Jessica Kingsley Publishers.
72. Martin, L. (2008). *The impact of religion/spirituality in social work supervision*. Rad izložen na konferenciji : „North American Association of Christians in Social Work (NACSW) Convention“, Orlando.
73. Mattison, D., Jayaratne, S., & Croxton, T. (2000). Social workers' religiosity and its impact on religious practice behaviors. *Advances in Social Work*, 1(1), 43–59.
74. Merriam, S.B. (2009). *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*. San Francisco: John Wiley & Sons.
75. Mihaljević, S., & Koić, E. (2010). Značenje duhovnosti i/ili religioznosti u psihijatriji. *Socijalna psihijatrija*, 38(1), 57-60.
76. Miller, M. M., Korinek, A., & Ivey, D. C. (2006). Integrating spirituality into training: The spiritual issues in supervision scale. *The American Journal of Family Therapy*, 34(4), 355-372.
77. Miljenović, A. (2010). Integriranje spoznaja u socijalnom radu. *Ljetopis socijalnog rada*, 17(2), 171-194.
78. Moberg, O. D. (2005). Research in Spirituality, Religion and Aging. *Journal of Gerontological Social Work*, 45(1-2), 11-40.
79. Moeller, H. (2003). *Was ist gute Supervision? Grundlagen Merkmale Methoden*. Stuttgart: Klett- Cotta.

80. Moss, B. (2002). Spirituality: A personal perspective. U: Thompson, N. (ur.), *Loss and grief: A buide for human services practitioners*. Basingstoke: Palgrave Macmillian.
81. Munson, C. E. (1993). *Clinical social work supervision*. New York: Haworth Press.
82. Muratbegović, E., & Šućur Janjetović, V. (2013). *Etički kodeks istraživanja sa djecom i o djeci u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: Repro Karić d.o.o.
83. National Association of Social Workers (2008). *NASW Code of Ethics*. Washington, D.C.: Author.
84. Nind, M. (2008). *Conducting qualitative research with people with learning, communication and other disabilities: Methodological challenges*. Southampton: National Centre for Research Methods.
85. Orb, A., Eisenhauer, L., & Wynaden, D. (2001). Ethics in Qualitative Research. *Journal of Nursing Scholarship*, 33(1), 93-96.
86. Ortiz, L., & Smith, G. (1999). The role of spirituality in empowerment practice. U: Shera, W., & Wells, L. M. (ur.), *Empowerment practice in social work: Developing richer conceptual foundations*, (str. 307-319). Toronto: Canadian Scholars' Press.
87. Parkinson, S., Eatough, V., Holmes, J., Stapley, E., & Midgley, N. (2015). Framework Analysis: A Worked Example of a Study Exploring Young People's Experiences of Depression. *Qualitative Research in Psychology*, 13(2), 109-129.
88. Peteet, J. R. (1981). Issues in the treatment of religious patients. *American Journal of Psychotherapy*, 35(4), 559-564.
89. Praglin, J. L. (2004). Spirituality, religion and social work: An effort towards interdisciplinary conversation. *Journal of Religion & Spirituality in Social Work*, 23(4), 67-84.
90. Pregrad, J. (1996). Ekspresivne i kreativne tehnike. U: Pregrad, J. (ur.) *Stres, trauma, oporavak*, (str. 111-135). Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
91. Pregrad, J. (2004). Primjena metafore, kreativnih i ekspresivnih tehnika u superviziji. U: Ajduković, M. i Cajvert, L. (ur.) *Supervizija u psihosocijalnom radu*, (str. 209-252). Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
92. Potočki, Prepelić, Ž. (2015). Uloga supervizije u profesionalnom razvoju stručnjaka. Završni rad. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada.

93. Raines, J. C. (2003). Social work countertransference issues with spirituality similar clients. *Social Work and Christianity*, 30(3), 256-277
94. Richards, P. S., & Bergin, A. E. (1997). *A spiritual strategy for counseling and psychotherapy*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
95. Richards, P. S., & Bergin, A. E. (2005). *A spiritual strategy for counseling and psychotherapy*. Washington, DC: American Psychological Association.
96. Ripley, J. S., Jackson, L. D., Tatum, R. L., & Davis, E. B. (2007). A developmental model of supervisee religious and spiritual development. *Journal of Psychology and Christianity*, 26(4), 298-306.
97. Ross, A. (2016). Alistair Ross explores how counsellors can work with religion and spirituality in the therapy room. *Spirituality in therapy*, 27(4), 22-25.
98. Rusac, S. (2011.). Motivacija za supervizijom socijalnih radnika u domovima za starije i nemoćne osobe. *Ljetopis socijalnog rada*, 18(2), 305-331.
99. Schmelzer, D. (1997). *Verhaltenstherapeutische Supervision. Theorie und Praxis*. Goettingen.
100. Schneider, M. A., & Mannell, R. C. (2006). Beacon in the storm. An exploration of the spirituality and faith of parents whose children have cancer. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 29(1), 3-24.
101. Seeman, T. E., Dubin, L. F., & Seeman, M. (2003). Religiosity/spirituality and health: A critical review of the evidence for biological pathways. *American Psychologist*, 58(1), 53-63.
102. Seidman, I. (2006). *Interviewing as qualitative research: A guide for researchers in education and the social sciences*. New York: Teachers College Press.
103. Sermabaikian, P. (1994). Our clients, ourselves: The spiritual perspective and social work practice. *Social Work*, 39(2), 178-183.
104. Shenton, A. (2004). Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects. *Education for Information*, 22(2), 63-75.
105. Smith, T., & Richards, P. S. (2005). The integration of spiritual and religious issues in racial-cultural psychology and counseling. U: Carter, R. T.(ur.), *Handbook of racial-*

- cultural psychology and counseling: Theory and research*, (str.132-159). New York, NY: Wiley.
106. Spero, M. H. (1981). Countertransference in religious therapists of religious patients. *American Journal of Psychotherapy*, 35(4), 565-575.
  107. Starks, H. i Brown Trinidad, S. (2007). Choose Your Method: A Comparison of Phenomenology, Discourse Analysis, and Grounded Theory. *Qualitative Health Research*, 17(10), 1372-1380.
  108. Štambuk, A. (2017). Starost i starenje u zrcalu duhovnosti. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 53(2), 142-151.
  109. Tadić, S. (2007). Sociokulturni i društveno-povijesni uvjeti i suvremena karizmatička religioznost. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 5(3), 373-388.
  110. Taggart, L., McMillan, R. i Lawson, A. (2009). Listening to women with intellectual disabilities and mental health problems. *Journal of Intellectual Disabilities*, 13(4), str. 321–340.
  111. Wiles, R., Crow, G., Heath, S. i Charles, V. (2008). The Management of Confidentiality and Anonymity in Social Research. *International Journal of Social Research Methodology*, 11(5), str. 417-428.
  112. Wiles, R., Crow, G., Heath, S., & Charles, V. (2008). The Management of Confidentiality and Anonymity in Social Research. *International Journal of Social Research Methodology*, 11(5), str. 417-428.
  113. Yin, R.K. (2011). *Qualitative Research from Start to Finish*. New York: The Guilford Press.
  114. Yoon, D. P., & Lee, E. O. (2006). The Impact of Religiousness; Spirituality, and Social Support on Psychological Well-Being Among Older Adults in Rural Areas. *Journal of Gerontological Social Work*, 48(3-4), 281-298.
  115. Young, J. S., & Cashwell, C. S. (2010). Religion, spirituality and clinical supervision. U: Culbreth, J. R., & Brown, L. L. (ur.), *State of the art in clinical supervision*, (str. 151-171). New York, NY: Rutledge.
  116. Zastrow, C. (2003). *The practice of social work: Application of generalist and advanced content*. United States: Brooks Cole Publishing Company.

117. Žižak, A. (2004). Procjena potrebe za supervizijom stručnih djelatnika zaposlenih u ustanovama za djecu. *Kriminologija & socijalna integracija*, 12(1), 1-12.
118. Žorga, S. (2009). Kompetencije supervizora. U: Ajduković, M. (ur.), *Refleksije o superviziji: Međunarodna perspektiva*, (str 41- 48). Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, 41-48.

11. PRILOZI

7.1. Protokoli za intervju

PROTOKOL ZA INTERVJU SA SUPERVIZORIMA

1. Možete li se ukratko predstaviti?

(Koliko imate godina?)

1. Možete li se ukratko profesionalno predstaviti?

(Što ste po zanimanju? Gdje radite? Koliko imate radnog iskustva u socijalnom radu. Koliko imate iskustva rada u superviziji psihosocijalnog rada)

2. Kako Vi poimate duhovnost u socijalnom radu? Kako bi ju definirali i koja je vaša osobna definicija duhovnosti? Opišite kako primjenjujete duhovnost u svom profesionalnom radu?
3. Kakva je Vaša percepcija o primjeni duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada?
4. Kako primjenjujete duhovnost kao supervizor u psihosocijalnom radu? Kakva su Vam iskustva – navedite neka? Kakav vam je doživljaj dosadašnje primjene duhovnosti?
5. Opišite Vaša pozitivna i negativna iskustva kad ste integrirali duhovnost u svom supervizijskom radu.
6. Opišite kako je tema duhovnosti prisutna među vašim supervizantima. Kako su neka supervizijska pitanja povezana s temom duhovnosti? Koliko je područje duhovnosti zastupljeno među korisnicima.
7. Kakva je bila percepcija Vaših supervizanata kada ste razgovarali o duhovnosti za vrijeme nekog supervizijskog susreta?

8. Kako supervizori pomažu svojim supervizantima za vrijeme supervizijskih susreta kroz područje duhovnosti? Koje metode primjenjuju, primjerice za stresne situacije i sagorjelost korisnika, relaksaciju...
9. Kako vidite da biste mogli unaprijediti primjenu duhovnosti u supervizijskom radu u budućnosti. Gdje bi to bilo najfunkcionalnije koristiti i zašto?
10. Želite li još nešto dodati?

6.2.1. Poziv za sudjelovanje i suglasnosti

6.2.2. Poziv za sudjelovanje i suglasnost - Ustanove

POZIV ZA SUDJELOVANJE U ISTRAŽIVANJU „Duhovnost u superviziji psihosocijalnog rada“

Studijski centar socijalnog rada Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Nazorova 51

Zdravka Leutar

Datum:

Naziv ustanove:

Adresa:

n/p Ravnatelj ustanove:

Poštovani/a,

Kao polaznica postdiplomskog studija „Supervizija u psihosocijalnom radu“ Pravnog fakulteta u Zagrebu, Studijskog centra socijalnog rada, provodim istraživanje naziva „Duhovnost u superviziji psihosocijalnog rada“. Osim izrade završnog rada, ovim istraživanjem želim pružiti mogućnost upoznavanja i proširivanja te zastupljenosti ovog područja u istraživanjima i praksi.

Stoga, kako bi se istraživanje realiziralo neophodna mi je suradnja s Vašom ustanovom - Vašim supervizorima u ustanovi. Točnije, ukoliko ste suglasni da se istraživanje provede u sklopu Vaše ustanove, neophodan bi mi bio kontakt i suradnja sa socijalnim radnikom/radnicom unutar Vaše ustanove s kojim/kojom bih dogovorila sve detalje oko provedbe istraživanja.

Također, bilo bi mi vrlo značajno, ukoliko ste u mogućnosti, da mi osigurate prostoriju u kojoj bi se nesmetano mogli provoditi intervjui sa supervizorom, socijalnim radnikom.

Molim Vas da ispunite suglasnost za sudjelovanje koja se nalazi u nastavku, te Vaš odgovor pošaljete na e-mail adresu: zleutar@gmail.com, ili dostavite poštom na gore naznačenu adresu.

S poštovanjem,

Zdravka Leutar

6.2.3. Poziv za sudjelovanje i suglasnost - Stručnjaci iz područja supervizije u psihosocijalnom radu

POZIV ZA SUDJELOVANJE U ISTRAŽIVANJU „DUHOVNOST U SUPERVIZIJI PSIHOSOCIJALNOG RADA“

Poštovani/a,

Moje ime je Zdravka Leutar. Po zanimanju sam socijalna radnica i radim kao sveučilišna profesorica na Studijskom centru socijalnog rada, Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu. Ovim putem Vas pozivam da sudjelujete u istraživanju „Duhovnost u superviziji psihosocijalnog rada“, koje provodim u svrhu pisanja svog završnog rada na postdiplomskom studiju Supervizije u psihosocijalnom radu na Pravnom fakultetu u Zagrebu, Studijskom centru socijalnog rada. Cilj istraživanja je dobiti uvid u primjenu duhovnosti u superviziji psihosocijalnog rada.

Podatke o Vama dobila sam putem web stranice Hrvatskog društva za superviziju.

Molim Vas da tekst na sljedećim stranicama pročitate pažljivo. Uzmite dovoljno vremena da promislite o pročitanome i potom donesite odluku o sudjelovanju u istraživanju.

Molim Vas da ispunite suglasnost za sudjelovanje koja se nalazi u nastavku te Vaš odgovor pošaljete na e-mail adresu: zleutar@gmail.com, ili dostavite poštom na adresu: Nazorova 51, 10000 Zagreb.

Unaprijed hvala,

Prof. dr. sc. Zdravka Leutar
Studijski centar socijalnog rada Pravnog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu
Nazorova 51
10000 Zagreb

SUGLASNOST STRUČNJAKA ZA SUDJELOVANJE U ISTRAŽIVANJU
„DUHOVNOST U SUPERVIZI PSIHOSOCIJALNOG RADA“

- Potvrđujem da sam pročitao/la cijeli tekst, razumijem ga i nemam za sada pitanja vezana uz istraživanje.
- Potvrđujem da zadovoljavam prethodno navedene kriterije za sudjelovanje.
- Pristajem sudjelovati u istraživanju.
- Pristajem da se naš razgovor snima diktafonom.
- Pristajem da se moji odgovori koriste u pisanju završnog rada i znanstvenih radova, uz poštivanje načela anonimizacije osobnih podataka.
- Dobio/la sam potpisani primjerak suglasnosti i za sebe.

*Molim Vas da u kvadratić upišete oznaku X s izjavama s kojima ste suglasni.

Mjesto i datum : _____

Potpis: _____

Adresa (nije obavezno): _____

* Molim Vas da ispunite suglasnost za sudjelovanje koja se nalazi u nastavku te Vaš odgovor pošaljete na e-mail adresu: zleutar@gmail.com, ili dostavite poštom na adresu: Nazorova 51, 10000 Zagreb.